

EHL-İ SÜNNET

EDİTÖR
Mustafa AYKAÇ

İstanbul, 2020

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

© Eserin her türlü basım hakkı anlaşmalı olarak Ensar Neşriyat'a aittir.

ISBN: 978-605-7619-85-3
Sertifika No: 17576

Kitabın Adı
Ehl-i Sünnet

Editör
Mustafa AYKAÇ

Yayın Yönetmeni
Hüseyin KADER
Adem SAYDAŖ

Redakte
Abdulkadir MACİT

Kapak
Halil YILMAZ

Baskı
ÇINAR MAT. ve YAY. SAN. TİC. LTD. ŞTİ.
100. Yıl Mahallesi Matbaacılar Caddesi
Ata Han No:34 / 5 Bağcılar - İSTANBUL
Tel: 0212 628 96 00 - Faks: 0212 430 83 35
Sertifika No: 45103

1. Basım
Ekim 2020 / 1.000 adet basılmıştır.

İletişim
Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.
Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sokak No: 7 Eyüpsultan / İstanbul
Tel: (0212) 491 19 03 - 04 Faks: (0212) 438 42 04
www.ensarneyriyat.com.tr siparis@ensarneyriyat.com.tr

ES'ARÎ VE MÂTÜRÎDÎLERE GÖRE EHL-İ SÜNNET'İN KİMLİĞİ MESELESİ

Mustafa AYKAÇ*

Giriş:

İslâm'ın ilk yıllarında Hz. Peygamber etrafında birleşen Müslümanlar arasındaki fikir bütünlüğünün Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan siyasî, dinî, kültürel vb. etkenlerin tesiriyle bozulduğu görülmektedir. Ortaya çıkan siyasî, itikâdî ve fikhî fikir ayrılıklarının zamanla derinleşmesi neticesinde ise çeşitli firkalaşma hareketleri ortaya çıkmıştır. Bu firkalaşma hareketlerinin sahip olduğu fikirlerin geniş kitleler tarafından benimsenmesi ve takip edilmesiy-le beraber itikâdî ekollerin teşekkül ettiği söylenebilir.

Her fikrî hareket kendisini, mensupları tarafından benimsenen, zihinde müspet manalar çağrıştıran bir isimle adlandırarak, taraftarlarını bu isim etrafında toplamaya çalışmış ve kendisinin diğerlerinden farklı ve üstün olduğunu ispat etmeye gayret etmiştir.¹ Hem insan hem de toplum psikolojisi ile yakından ilgili bu durum, İslâm'ın ilk fırka hareketlerinde de söz konusu olmuştur. Örneğin Hâricîler kendilerini, nefsinin Allah'a satan kimseler anlamında “şurât” olarak isimlendirmiş² ve üstün gördükleri görüşleri uğruna canlarını feda etmekten bile çekinmemişlerdir. Mu'tezile taraftarları da kendilerini adalet ve tevhid taraftarı olarak isimlendirerek, “Ehlü'l-adl ve't-tevhîd” ismini kullanmışlar,³ yetmiş üç

* Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. maykac@kastamonu.edu.tr

1 Mezhep ve isimlendirme konusunda bk. Cafer Karataş, “Mezhep ve İsim Mezhep-İsim Münasebeti ve Ehl-i Sünnet Topluluğuna Verilen İsimlere Dair Bir Değerlendirme”, *Marife*, 5/3, (Kış, 2015): 7-24. (Karataş bu çalışmada, mezheplere verilen isimleri dışardan verilen isimler ve içerden verilen isimler şeklinde ikiye ayırarak dışardan verilen isimlerin muhalifler tarafından verildiğini ve yergi amaçlı olduğunu; içerden verilen isimlerin de mezhep taraftarlarınca verildiğini ve övgü amaçlı olduğunu belirtmektedir.)

2 Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Maqâlatü'l-İslâmiyyîn ve ihtilafu'l-muşallîn*, thk. Hellmut Ritter, 3. Bs (Wiesbaden: en-Neşerâtü'l-İslâmiyye li Cem'iyeti'l- Müsteşrikîn el-İlmâniyye, 1980), 128.

3 Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Emir Ali Mehna ve Ali Hasan Faur, 3. Bs (Beyrut: Dârü'l-Marife, 1993), 56.

fırka hadisine dikkati çekerek hadiste zikredilen kurtuluştaki olan en iyi fırkanın kendi fırkaları olduğunu söylemişlerdir.⁴ Aynı şekilde, Eş'arî ve Hanefî/Mâtürîdî geleneğe bağlı âlimlerin kendilerini Hz. Peygamberin sünnetini ve sahabenin yolunu takip etmekle nitelediklerini ve kendilerine "Ehl-i sünnet ve'l-cemaat" ismini vererek diğer fırkalardan üstün olduklarına inandıklarını biliyoruz.⁵

Kelâm literatüründe sevâdü'l-a'zam, fırka-i nâciye ve Ehl-i sünnet'e dair bir takım çalışmalar yapılsa da, Eş'arî ve Hanefî/Mâtürîdî gelenek açısından Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'ın kimler olduğu konusunda, bu geleneklere bağlı âlimlerin tamamına yakınının görüşlerini ele alarak, tarihi süreçte bu kavramın ifade ettiği zümreleri tespit amaçlı müstakil bir çalışmaya ihtiyaç söz konusudur. Bu ihtiyaç doğrultusunda "Ehl-i sünnet ve'l-cemaat" isminin kelâmî anlamda hangi fikir gruplarını ifade ettiği ve bu ismi benimseyen grupların Ehl-i sünnet anlayışlarının kronolojik olarak tespiti bu çalışmamızın konusunu teşkil etmektedir. Tarihsel süreçte Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik gerek siyasi iradenin desteğini almaları, gerek itikâdî konularda ortayı bulan görüşleri, gerekse hoşgörülü tavrıyla toplumda geniş taban bulmuş, Ehl-i sünnet kimliğinin ana taşıyıcıları olarak kabul edilmiştir. Bu sebeple Eş'arî (ö. 325/935), Mâtürîdî (ö. 333/944) ve onları takip eden âlimlerin "Ehl-i sünnet ve'l-cemaat" kavramından ne anladıkları ve kimleri bu kavrama dâhil ettikleri konusu önem arz etmektedir. Bu amaçla iki mezhebin kurucuları olan Eş'arî ve Mâtürîdî'den önce, onların ilmî geleneklerini temsil eden Küllâbîlik ve Hanefîlik hakkında tarafların görüşlerini de değerlendirmeye dâhil etmek gerekmektedir.

1. "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat" Kavramı ve Kelâmî Açısından İfade Ettiği Zümreler:

Sünnet kelimesi, Arapça "s-n-n" sülasi kökünden türemiş mastar bir kelime olup, sözlükte yol, çehre, yürüyüş, gidiş, tavır, tabiat, fitrat, yol açmak, suyun düzenli bir şekilde akması gibi anlamları vardır.⁶ İstilahta ise, peygamberin fiilî ve kavfî olarak güzel saydıkları, emredip yasakladıkları, Hz. Peygamberin bildirdiği, kitapta zikredilmeyen güzel iş ve davranışlar gibi anlamlara gelmektedir.⁷

4 Kâdî Abdülcabbar, *Fazlu'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuâd Seyyid (Tunus: Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1393/1974) 166.

5 Ebu'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, thk. Hans Peter Linss, (Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türâs, 2003), 249; Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), III: 745. (Eş'arî ve Mâtürîdîlerin bu düşüncelerini Yetmiş üç fırka hadisi üzerine oturtukları görülmektedir.)

6 Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Ruveyfi İbn. Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 3. Baskı (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414) 13:220; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebidî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, (Kuveyt: Dâru'l-Hidâye, ts.) 35:227.

7 İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 13: 220; Zebidî, *Tâcü'l-'arûs*, 35:231; Bununla beraber sünnet ve ehlinin tanımlanması konusunda farklı yaklaşımlar söz konusudur. Bu farklı yaklaşımlar için bk. Muammer Esen,

“Sünnet” kelimesinin nispet ifade eden “Ehl” kelimesi ile terkip halinde kullanılması ile ortaya çıkan “Ehl-i sünnet” kavramı da “sünnete tabi olanlar” anlamına gelmektedir.

Ehl-i sünnet kavramına tarihi süreçte bazı eklemeler yapılmıştır.⁸ Bu eklerden birisi “cemaat” kelimesidir. “Cemaat” kelimesi Arapça “c-m-‘a” sülâsi fiil kökünden masdar olan cem‘ kelimesiyle aynı anlamı taşımaktadır. “Topluluk” anlamına gelen bu kelime insanlar için kullanıldığı gibi, diğer varlıklar için de kullanılır.⁹ “Cemaat” kelimesinin “Ehl-i sünnet” ile terkip halinde kullanılacak kadar önemli kabul edilmesinin sebebini Kur’an ve sünnette aramak gerekir. Zira gerek Kur’an gerekse hadisler cemaatten kopmayı hoş görmemektedir. Nitekim Kur’an’da “Allah’ın ipine hep birlikte sınımsız sarılın, parçalanmayın.” (Âl-i İmran, 3/105) ve “Allah’a ve resulüne itaat edin, birbirinizle çekişmeyin. Sonra zaafa düşüp zayıflarsınız.” (el-Enfal, 8/46) buyrulmaktadır. Bununla beraber “Kim itaatin dışına çıkar ve cemaatten ayrılırsa, cahiliye ölümüyle ölür.”¹⁰ anlamındaki bir takım hadisler sebebiyle, cemaatle beraber olmaya önem verilmiş, cemaatten ayrılmak hoş karşılanmamıştır.¹¹

Buna göre “Ehl-i sünnet ve’l-cemaat” kavramını “Hz. Peygamberin sünnetine tabi olan ve Müslüman ana bünyeden ayrılmayan kimse/kimseler” şeklinde anlamlandırmak yanlış olmayacaktır. Bu anlamıyla bu ismin her Müslüman fırkanın kendisine isim olarak kabul edeceği müspet bir isim olduğu söylenebilir. Her ne kadar anlattığı mefhum veya oluştuğu kelimeler hakkında naslardan referanslar bulunsa da, “Ehl-i sünnet ve’l-cemaat” kavramı Kur’an’da ve hadislerde geçmediğini de söylemek gerekir. Bu kavramın Müslümanların karşılaştığı sorunlar ve mücadele ettiği düşüncelere göre şekillendiğini söylemek mümkün olmakla beraber bir mezhebe işaret edecek şekilde ilk kullanan kişinin ise Hasan el-Basrî (ö.110/728)¹² veya Muhammed b. Sîrîn (ö.110/729)¹³ olduğuna dair rivayetler vardır.

Ehl-i Sünnet Kavramının Oluşum ve Gelişim Süreci, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009) 39-63; Nadim Macit, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu* (Erzurum: İhtar Yayıncılık, 1995), 38-56.

8 Ehl-i Sünnet kavramına yapılan ekler için bk. Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*, (İstanbul: Nun Yayıncılık, 1996) 99. 100.

9 İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab*, VIII: 53.

10 Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah el-Cu’fî el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Mustafa Dîb el-Buga, (Beyrut: 1987) Fiten, 2.

11 Muammer Esen, *Ehl-i Sünnet Kavramının Oluşum ve Gelişim Süreci*, 72.

12 Yusuf Şevki Yavuz, “Ehl-i Sünnet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10:525.

13 Cafer Karataş, “Mezhep ve İsim Mezhep-İsim Münasebeti ve Ehl-i Sünnet Topluluğuna Verilen İsimlere Dair Bir Değerlendirme”, *Marife* 5/3 (K. 2015): 16.

Ehl-i sünnet ve'l-cemaat mezhebinden olduklarını kabul edenlerin aynı kavramı ifade etmek için "firka-i nâciye" kavramını da kullandıklarını belirtmeliyiz. "Yetmiş üç firka hadisi" diye meşhur olan rivayete göre Hz. Peygamber kendinden sonra ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağını, bunlardan biri hariç tamamının cehennemlik olduğunu söylemiştir. Kurtuluşa eren bu fırkanın hangisi olduğu sorulduğunda ise, kendisinin ve sahabenin üzerinde olduğu yolda gidenlerin oluşturduğu "cemaatin fırkası" olduğunu belirtmiştir. Bu ve benzeri rivayetlerden dolayı her firka gibi Ehl-i sünnet ve'l-cemaat da kendini kurtuluşa eren firka olarak görmüştür. Dolayısı ile kendini "Ehl-i sünnet ve'l-cemaat" olarak gören herkesin "firka-i nâciye" yani kurtuluşa eren firkadan bahsederken kendisinin de mensubu olduğu "Ehl-i sünnet ve'l-cemaat"ı kastettiğini belirtmek gerekir.

Bununla beraber "firka-i nâciye" kavramının sadece kendini Ehl-i sünnet olarak isimlendiren Eş'arîler ve Mâtürîdîler tarafından kendilerini ifade etmek için kullanıldığı da düşünülmemelidir. Mesela mîlâdî XI. yüzyıl Mu'tezile temsilcisi Kâdî Abdülcebâr (ö.415/1025) firka-i nâciye ve sevâdü'l-a'zam kavramlarını açıklarken bu kelimelerin Mu'tezilî âlimleri ifade ettiğini belirtmektedir. Kâdî Abdülcebâr, kendini Ehl-i sünnet olarak isimlendiren Eş'arî ve Mâtürîdîlerin diğer Müslümanları sünnet ehli olmamakla itham ettiklerini söyleyerek, bu isimlendirmelerin sadece onlara has olamayacağını, kendilerinin de sünnet ve cemaat ehli olduğunu iddia etmektedir.¹⁴ Bu durum, "Ehl-i sünnet ve'l-cemaat", "firka-i nâciye" ve "sevâdü'l-a'zam" gibi isimlendirmelerin herkesçe özenilen müspet isimlendirmeler olduğunu, her Müslüman fırkanın kendini bu isimle anılmaya lâyık gördüğünü göstermektedir.

Diğer taraftan Kur'an'dan sonraki dinî kaynak olan sünnete tabi olmamanın toplum nezdinde hoş karşılanmayacağı düşünüldüğünde, sünnete tabi olmanın fırkalar için bir meşrûiyet meselesi olduğu da gözden kaçırılmamalıdır. Bu nedenle Ehl-i sünnet kavramının meşrûiyet kaynağı olarak düşünülmesinden dolayı, sadece fırkalar ve mezhepler değil, toplum nezdinde itibar görmek isteyen daha küçük zümreler de kendilerinin Ehl-i sünnet olduklarını ispat etme gayretinde olmuşlardır.¹⁵

Selef'in takipçileri olmakla beraber metot bakımından farklı görüşlere sahip olan bu gruplar aralarında hadisçi-re'yci ihtilafı yaşamıştır. Kur'an'ı anlamada hadis merkezli metot izleyenlere "Ehl-i hadis", re'ye ve akıl merkezli

14 Kâdî Abdülcebâr, *Fazlu'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, 185-189.

15 Mesela bazı sûfi grupların toplum içinde itibar kazanmak için kendilerinin Ehl-i Sünnet olduklarını ispat gayreti içinde oldukları bilinmektedir. Ehl-i Sünnet otorite metni Neseî akide metni üzerinden söz konusu bir çaba için bkz: Yunus Öztürk, "Şerh ve Otorite İlişkisi: XVII. Yüzyıla Ait Bir Şerhin Analizi", *Milel ve Nihal*, 14/1 (2017): 289-308.

metot izleyenlere de “Ehl-i re’y ” denilmiştir. Ehl-i re’y’i Mu’tezile, Eş’arîler ve Mâtürîdîler temsil etmiştir. Ehl-i hadis’in bir kısmı zamanla kelâmî metodu benimseyerek Eş’arîliğe geçmiş, bir kısmı da Seleflilik adı altında selefin yolu olduğu iddiası ile ayetlerin zâhirine ve rivayetlere sıkı sıkı bağlanmıştır. İlerleyen süreç içinde özellikle Selefliler, Eş’arîler ve Mâtürîdîler kendilerini Ehl-i sünnet ve’l-cemaat ismiyle ifade etmeye özen göstermişlerdir. Bununla beraber İslâm’ı anlamada Kur’an ve sünnetin zâhirine sıkı bağlılığı metot edinerek, yoruma dayalı metot olan kelâma karşı çıkan Selefliler, kelâmla iştilal etmeleri sebebiyle Eş’arîleri ve Mâtürîdîleri eleştirmiş, gerçek Ehl-i sünnet olarak kendilerini görmüşlerdir. Eş’arîler ve Mâtürîdîler ise Seleflileri nasların zahirine sıkı bağlılıkları sonucu ortaya attıkları görüşleri sebebiyle teşbih ve teccim ile suçlayarak, Ehl-i sünnet kapsamından çıkarmış,¹⁶ hatta kimileri tarafından tekfir dâhi edilmiştir.¹⁷ Bu bilgiler etrafında kendini hem Ehl-i sünnet ve’l-cemaat olarak niteleyen hem de kelâm ile meşgul olan fırkaların Eş’arîler ve Mâtürîdîler olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple çalışmamızda, “kelâmî anlamda Ehl-i sünnet ve’l-cemaat olanlar” ifadesiyle Eş’arîler ve Mâtürîdîler kastedilmektedir.

2. Müttekaddimûn Dönemi Eş’arî ve Mâtürîdîlerin

“Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat” Algısı

İlk dönem âlimleri dini anlama konusunda Ehl-i re’y ve Ehl-i hadis şeklinde iki gruba ayrılmış, iki grup arasında zaman zaman tartışmalar yaşanmış, özellikle Ehl-i hadis âlimleri tarafından Ebû Hanîfe’ye karşı bir takım eleştiriler yapılmıştır.¹⁸ Ehl-i hadis’ten Küllâbî geleneğinin bir temsilcisi olarak kabul edilen Eş’arî’nin (ö.324/935) de Ebû Hanîfe’ye karşı mesafeli olduğu görülmektedir. Eş’arî, mezheplere ve görüşlerine değindiği *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* adlı eserinde, Ehl-i sünnet konusuna müstakil bir başlık ayırmıştır. Eş’arî, bu konuyu açıklarken Ehl-i sünnet ve Ashab-ı hadis kavramlarını birleştirerek “Ashab-ı hadis ve Ehl-i sünnet” şeklinde bir başlık kullanmaktadır. Bu durum onun Ehl-i sünnet ile Ehl-i hadis’i aynı gördüğünü göstermektedir. Yine o, Ashab-ı hadis ve Ehl-i sünnet’in görüşünün özetini, “Allah’ı, meleklerini, kitaplarını, resullerini, Allah katından gelen her şeyi ikrar etmek Ashab-ı hadis ve Ehl-i sünnet’in görüşünün özetidir.

16 Ebû'l-Kasım Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkir, *Tebyînu kizbe'l-müfterî fimâ yünsebu ile'l-imân Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Zahid el-Kevseri (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, el-Cezîretü li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2010), Muhakkikin önsözü, 25; Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevi, *Ehl-i Sünnet İtikâdî* (Câmi'u'l-Mutûn Tercümesi), trc. Abdülkadir Kabakçı, Fuad Günel, 7. Bs. (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1966), 7.

17 Muhammed b. Muhammed 'Alâeddin el-Buhârî, *Mülcimetü'l-Mücessime*, thk. Şa'id Abdullatif Fûde (Beyrut: Dârü'z-Zehâin, ts.), 40.

18 Bu konuda bkz: Zaylabidin Acimamatov, “Ebû Hanîfe’ye Yöneltilen Eleştiriler”, *Dini Araştırmalar*, 8/24 (2006): 169-178.

Onlar Resûlullah'tan güvenilir râvilerin rivayet ettikleri hiçbir şeyi reddetmezler. Allah, bir, tek ve samed olan İlah'tır. O'ndan başka ilah yoktur. Eş ve çocuk edinmemiştir. Muhammed O'nun kulu ve elçisidir."¹⁹ ifadeleriyle anlattıktan sonra cennet-cehennem, kıyamet, Allah'ın isimleri ve sıfatları, hayır ve şer, ru'yetullah, kader, halku'l-Kur'an, büyük günah, iman, kabir hayatı konularındaki görüşlerine değinmektedir. Eş'arî, "Rahman arşa istiva etmiştir." (Tâhâ 20/5) ayetini delil göstererek Allah'ın keyfiyetsiz olarak arşta olduğunu, "Allah'ın iki eli de açıktır" (el-Maide, 5/64) ayetini delil göstererek Allah'ın keyfiyetsiz iki elinin olduğunu, "Yeryüzünde bulunan her canlı yok olacak, sadece celâl ve ikram sahibi Rabbinin yüzü baki kalacaktır" (er-Rahmân 55/26-27) ayetini delil göstererek de Allah'ın keyfiyetsiz yüzünün olduğunu söylemektedir. Eş'arî'nin Ehl-i sünnet'in haberî sıfatları Selef metoduna uygun olarak te'vil etmeden olduğu haliyle kabul ettiğini söylemesi, onun Ehl-i sünnet ile Selef'i aynı kabul ettiğini göstermektedir. Yine Ehl-i sünnet'in iman görüşünü anlatırken Ehl-i sünnet'in imanı söz ve amel olarak tarif ettiklerini, imanın artıp eksildiğini kabul ettiklerini söylemektedir ki, bu anlayış da Ehl-i hadis'in iman anlayışına uygundur. Konunun sonunda ise, "Bu hususlar, onların emredip yaptıkları ve gerekli gördükleri konuların özetidir. Onların bu anlattığımız görüşlerine katılıyoruz ve benimsiyoruz²⁰ demesi, Eş'arî'nin Ehl-i hadis ve Selef'i Ehl-i sünnet dairesi içine dâhil ettiğini gösteren bir delil olarak düşünülebilir.

Diğer taraftan Eş'arî, Ebû Hanîfe'yi Ehl-i sünnet dairesi içinde kabul etmektedir. Eş'arî'ye göre Ebû Hanîfe ve taraftarları Mürcie'nin dokuzuncu fırkasını oluşturmaktadır. Ebû Hanîfe'nin, Mürcî fikirlerle benzeşen fikirlerini anlatan Eş'arî, Ebû Hanîfe'nin Mürcî olduğuna dair kanaatini ise birer Mu'tezilî olan Ebû Osman el-Edemî ve Ömer b. Osman eş-Şimmezî'nin kanaatleri ile desteklemektedir.²¹

Fikirleri ile Mâtürîdîlik için temel oluşturan Ebû Hanîfe ise "Ehl-i sünnet ve'l-cemaat" ifadesini sınırlı sayıda kullanmıştır. Onun bu ifadeyi *Fıkhu'l-eb-sat*'ın son kısmında, Allah'ın sıfatları ile ilgili konuda kullandığı görülmektedir. Ebû Hanîfe, "Allah yaratılanların sıfatı ile vasıflandırılmaz. O'nun gazabı ve rızası keyfiyetsiz sıfatlardandır. Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'in görüşü de böyledir. Allah gazap eder ve razı olur. O'nun gazabının cezalandırması, rızasının da sevabı olduğu söylenemez."²² derken Allah'ın sıfatlarını te'vil etmeden, olduğu gibi ka-

19 Eş'arî, *Maḳâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 290.

20 Eş'arî, *Maḳâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 297.

21 Eş'arî, *Maḳâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 138-139.

22 Ebû Hanîfe, "el-Fıkhu'l-Ebsat", *İmam-ı A'zamın Beş Eseri*, terc. Mustafa Öz, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016) Arapça kısmı, 63.

bul etmek gerektiğini vurgulamaktadır. Onun, Allah için sıfatların varlığını kabul etmesi ve bu sıfatları da keyfiyetsiz olarak kabul etmesi, bu konuda Ehl-i hadis âlimleri ile aynı düşündüğünü göstermektedir. Beyâzîzâde de Hammâd'dan rivayetle, Hz. İsa ve Hz. Nuh'un bazı işleri Allah'a has kılarak O'na bıraktığı gibi, Ebû Hanîfe'nin de günah işleyenler için kâfir hükmünün verilemeyeceğini, günah işleyenlerin durumunu Allah'a bıraktığını, bunun da Ehl-i Adl ve Ehl-i sünnet'in görüşü olduğunu söylediğini nakletmektedir.²³ Başka bir rivayete göre de Ebû Hanîfe, Ehl-i sünnet'i "içinde ta'til, teşbih, cebir ve tefviz olmayan bir mezhep" olarak tanımlamaktadır.²⁴ Buna göre onun, Allah'ın sıfatlarını iptal etmediği, Allah'ı diğer varlıklara benzetmediği, kulların fiillerini cebir altında yaptığını söylemediği, fiillerinde tek etken gücün insanın kendisi olduğunu kabul etmediği müddetçe herkesi Ehl-i sünnet olarak kabul ettiğini, özel olarak da Eş'arîliğin selefi olarak kabul edilen Ehl-i hadis'i dışlamadığı söylenebilir.

Hanefî mezhebinin Mısır'daki temsilcisi sayılan Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin (ö.321/933), meşhur akâid metnini Ehl-i sünnet akidesini beyan için yazdığı bilinmektedir. Tahâvî eserinin başında "Bu kitap, dinin fakihleri Ebû Hanîfe Nu'man b. Sâbit, Ebû Yusuf Yakub b. İbrahim el-Ensârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin görüşleri üzerine olan Ehl-i sünnet ve'l-cemaat akidesinin ve onların dinin asılları hakkında inanıp rablerine kulluk ettikleri hususların açıklanması hakkındadır"²⁵ demektedir. Bu ifadelerden Tahâvî'nin "Ehl-i sünnet ve'l-cemaat" ifadesini, Hanefîliğin itikâdî görüşleri olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır.

Mâtürîdî'ye (ö.333/944) aidiyeti kesin olan eserlerine bakıldığında, hem tefsirinde hem de *Kitâbu'l-Tevhîd*'inde "Ehl-i sünnet" veya "Ehl-i sünnet ve'l-cemaat" ifadesinin kullanılmadığını görmekteyiz. Mâtürîdî'nin *Te'vilât*'ında Ebû Hanîfe'ye fazla sayıda atıf yapması onun görüşlerine çok önem verdiğini, onun fikrî geleneğinden etkilendiğini göstermektedir. Ancak yine de bu kaynaklardaki bilgiler, onun "Ehl-i sünnet" veya "Ehl-i sünnet ve'l-cemaat" ifadesinden ne anladığına dair bir kanaat oluşturmamaktadır.

Mâtürîdî ile çağdaş olan ve siyasi otoritenin teşviki ile Ehl-i sünnet'in savunusunu yapan Hâkim es-Semerkindî (ö.342/953), bu savunusunu yetmiş üç fırka hadisi üzerine bina etmektedir. O, kurtuluşa eren firkanın ashabın yolu üzere olan büyük cemaat anlamında "Sevâdü'l-A'zam" olduğunu söylemekte-

23 Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri*, terc. İlyas Çelebi, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016) Türkçe kısmı, 143.

24 Ebû İshâk İbrahim b. İsmail es-Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu'l-edille li kavâidi'l-tevhîd*, thk. Anjelika Brodersen (Beirut: Müessesetü'r-Re'yyan, 2011), 1: 399.

25 Ebû Ca'fer et-Tahâvî, *Akîdetü'l-Tahâvîyye beyânü akîdeti Ehli's-Sünneti ve'l-Cemâ'a* (Beirut: Dârü İbn Hazm, 1995), 7.

dir.²⁶ Sevâdü'l-A'zam kelimesini Ehl-i sünnet ve'l-cemaat anlamında kullanan Semerkandî, Sevâdü'l-A'zam olabilmeyen şartlarını altmış iki madde halinde sıralamakta ve eserinde bu altmış iki meseleyi ayrıntılı şekilde ele almaktadır. Ebû Hanîfe'nin itikâdî görüşleri doğrultusunda oluşturulan ve fikhî delillerle de desteklendiği görülen bu meseleler incelendiğinde, hem Ehl-i hadis'in hem de (Eş'arîlik henüz teşekkül etmese de) ilerde Eş'arî geleneğin benimseyeceği bazı görüşlerin dışlandığı, bu fikirlere sahip olanların Sevâdü'l-A'zam kapsamının dışına itildiği görülmektedir. Semerkandî, özellikle imanın amellerle artıp eksildiğini ve imanda istisnânın câiz olduğunu savunan bu geleneği muhalif ve bid'atçı olarak niteleyerek Hanefilik savunusu yapmaktadır.²⁷ Bu durum, Semerkandî'nin Sevâdü'l-A'zam'ı yani Ehl-i sünnet ve'l-cemaat fırkasını Hanefî gelenekten ibaret olarak kabul ettiğini göstermektedir.

Eş'arîliğin bir mezhep olarak şekillenmesinde en etkili âlim olarak nitelenen Bâkullânî'nin (ö.403/1013) eserlerinde Ehl-i sünnet'e dair birtakım ifadeler mevcut olsa da, onun tam olarak bir Ehl-i sünnet tarifi yaptığını söylemek doğru olmayacaktır. Onun bu konudaki düşüncesi eserlerinde yazdıklarından hareketle tahmin edilebilir. O, Ehl-i sünnet'i Allah'ın hakiki anlamda gözlerle görüleceği konusunda icmâ edenler olarak²⁸ ve Allah'ın kendisinden başka yaratıcı bulunmadığına inanan, kulları, kulların fiillerini, hayvanları, hayvanların hareketlerini, var olanların hepsinin çokluğunu, azlığını, güzelliğini, kötülüğünü Allah'ın yaratığına inananlar olarak²⁹ anlatmaktadır. Diğer yandan *Suâlâtü ehli'r-re'y ani'l-keâm fi'l-Kur'âni'l-azîz* adlı risalesinde selefi Eş'arî gibi "Ehl-i sünnet ve Ehl-i hadis" ifadesini tek kavram olarak kullanmaktadır.³⁰ Onun bu tavrından hareketle Ehl-i sünnet ile Ehl-i hadis'i aynıleştirdiğine, dolayısıyla Ehl-i sünnet'in kimliği konusunda Eş'arî ile aynı fikri paylaştığına dair bir çıkarım yapılabilir.

Bâkullânî'den sonra Eş'arîlik için en önemli isimlerden biri olan Cüveynî'nin (ö.478/1085) de Eş'arî'nin perspektifini koruduğu görülmektedir. Cüveynî, gerek son eseri *el-Akîdetü'n-nizâmiyye*'de gerekse bir önceki eseri³¹ *Kitâbu'l-İrşad*'da "Ehl-i sünnet" ifadesini ikişer kere kullansa da, bu ifade yerine daha çok

26 Ebû'l-Kâsım el-Hakîm es-Semerkandî, *Sevâdü'l-A'zam*, trc. Talha Alp (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2014), 13.

27 Semerkandî, *Sevâdü'l-A'zam*, 40, 392.

28 Kâdî Ebû Bekir b. Tayyib el-Bâkullânî, *el-İnsâf fî mâ yecibu i'tikâdühü ve lâ yecüzü'l-cehlü bih*, thk. Muhammed Zâhid el-Keşerî, 5. Baskı (Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 1431).136.

29 Bâkullânî, *el-İnsâf*, 144.

30 Züleyha Birinci, "Ebû Bekir el-Bâkullânî'nin (ö. 403/1013) Suâlâtü Ehli'r-Re'y ani'l-Kelâm fi'l-Kur'âni'l-Azîz Adlı Risâlesinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi -Neşr-" *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/2 (Güz, 2016): 116.

31 Fethi Kerim Kazanç, *el-Cüveynî'de Klasik Kelam Tartışmaları -Akîdetü'n-Nizâmiyye Örneği* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014), 153.

“Ehl-i Hakk”³² ifadesini kullanmayı uygun görmüştür. O, Ehl-i Hakk’ın Allah için ezeli sıfatları kabul eden,³³ O’nun ezeli iradeyle mürid,³⁴ ezeli kelâmla mütakellim,³⁵ v.b. olduğuna inanan kimseler olduğunu söylemektedir. Bu genel ifadelerden sonra, “Kelâm fiilini işleyen mütakellimdir.” diyenlerin fikirlerini çürütmeye çalışmakta ve mütakellimin kelâmın kendisi ile kâim olduğu kimse olduğunu ispat etmeye çalışmakta,³⁶ böylece Allah’ın mütakellim olması konusunda Ehl-i Hakk dairesini daraltmaktadır. Karşı fikri savunanlar ise Hanefî/Mâtürîdîlerdir. Hanefî/Mâtürîdîler, Allah’ın ezelde kelâm sıfatının olduğunu ama ma’duma hitabın abes olması sebebiyle ezelde mütakellim olmadığını savunurlar.³⁷ Bu durumda Hanefî/Mâtürîdîlerin, Cüveynî’nin Ehl-i Hakk telakkisine dâhil olmadığı söylenebilir.

Aynı durumun husun-kubuh konusunda da geçerli olduğunu görüyoruz. Eş’arî’nin değerlendirmelerine paralel olarak,³⁸ iyiliğin ve kötülüğün kaynağının sem’î kaynaklar olduğuna değinen Cüveynî, bu konuyu Ehl-i Hakk için ayırt edici bir özellik olarak öne sürmektedir. O, Ehl-i Hakk’a göre iyilik ve kötülüğün, o şeyin cins ve sıfatına bağlı olmadığını söyleyerek, iyiliği onu yapan kişinin şeriat tarafından övülmesiyle, kötülüğü ise fâilini şeriatın kınamasıyla açıklamıştır.³⁹ Hanefî/Mâtürîdîler ise iyilik ve kötülüğün varlığın kendinde bulunan özelliklerden kaynaklandığını, varlıkta bulunan bu iyilik ve kötülüğün bazen kişiden kişiye farklı olabilirken bazen de kişiden kişiye değişmeyeceğini söylemişlerdir.⁴⁰ Bu durumda Cüveynî’nin belirlediği Ehl-i Hakk dairesine Hanefî/Mâtürîdîler girmektedir.

Ebü’l-Hasan el-Eş’arî’den bahseden ilk Hanefî kalam kitabını yazan ve Ebû Hanîfe’ye yaptığı yoğun referanslarla dikkat çeken Ebû Şekur es-Sâlimî’nin (ö.460/1068’den sonra) Eş’arî’ye karşı olumsuz tavır içinde olduğu görülmektedir. Sâlimî, eserinde yetmiş üç fırka hadisini zikrederek, kurtuluşa eren fırkanın

32 Ehl-i hak ve Ehl-i sünnet kavramları hakkında Şerhu’l-Akâid haşiyede geleneğindeki değerlendirmeler için bkz: Fatih İbiş, “Ehl-i Hak Kimdir? Neseî’nin Akâid Metni Üzerinden Gelişen Bir Tartışma”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/4, (Eylül/2015): 177-184.

33 Ebü’l-Me’âli ‘Abdülmelik el-Cüveynî, *Kitâbü’l-İrşâd ilâ kavâri’l-edille fi usûli’l-îtikâd*, thk. Es’ad Temim (Beyrut: Müessesetü Kütübi’s-Sekâfe, 1985), 91.

34 Cüveynî, *Kitâbü’l-İrşâd*, 102.

35 Cüveynî, *Kitâbü’l-İrşâd*, 105.

36 Cüveynî, *Kitâbü’l-İrşâd*, 114-117.

37 Kemaleddin İbn Hümmam, *el-Müsâyere fi’l-akaidi’l-münciye fi’l-âhire* (Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2002), 85.

38 Ebü’l-Hasan el-Eş’arî, *Usûlü Ehlî’s-Sünne ve’l-Cemâa-Risâletün ilâ ehlî’s-Seğr*, thk. Muhammed es-Seyyid el-Cüleynd (Riyad: Dâru’l-livâ li’n-Neşr ve’t-Tevzî, 1989), 74.

39 Cüveynî, *Kitâbü’l-İrşâd*, 228.

40 Ebü Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü’l-Tevhid*, thk. Fethullah Huleyf (İstanbul: Dâru’l-Câmiâti Mısriyye, 1979), 201.

“Sevâdu’l-A’zam” veya “Ehl-i sünnet ve’l-cemaat” fırkası olduğunu söylemektedir. Kurtuluşa eren bu fırkanın da peygamberin ashabı, tâbiûndan olanlar, Ebû Saîd el-Hudrî (ö.74), Hasan b. Ebî Saîd el-Basrî (ö.110), Süfyân es-Sevrî (ö.161), Evzâî (ö.157), Alkame (ö.62) Esved b. Yezid (ö.75), İbrahim en-Nehaî (ö.97), Şa’bî (ö.103), Mâlik (ö.179), Hammâd b. Ebî Süleyman (ö.120), İbn Ebî Leylâ (ö.148), Ebû Hanîfe (ö.150) gibi tebeu tâbiûnden olanlar ve onlara tabi olan Ebû Yusuf (ö.128), Züfer (ö.157), Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö.189), Hasan b. Ziyâd (ö.204), Dâvud et-Tâî (ö.165) gibi öğrencileri, Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (ö.204), el-Müzenî (ö.264), Ebû Mutî’ el-Belhî (ö.199), Ebû Süleymân el-Cüzcânî (ö.200), Ebû Hafs el-Kebîr el-Buhârî (ö.217), Şakîk b. İbrahim (ö.194), İbrahim b. Edhem (ö.232) gibi Ca’fer b. Muhammed es-Sâdık ve Ebû Hanîfe’nin öğrencileri, Horosan âlimleri ve ilmini sahabe ve Resulullah’tan aldığı konusunda tartışma olmayan dinin fakihlerinden bir cemaat olduğunu belirtmektedir.⁴¹ Sâlimî’nin zikrettiği bu isimler düşünüldüğünde onun Selef’in hem Ehl-i hadis hem de Ehl-i re’y grubunu Ehl-i sünnet kapsamına sokarak, yöntem olarak iki farklı eğilime sahip âlimleri bir arada değerlendirdiği görülebilir. Bununla beraber kelâm literatüründe Ebû’l-Hasan el-Eş’arî ismini ilk zikreden âlim olma özelliği taşıyan Sâlimî’nin, Eş’arî’nin adını ve görüşlerini eserinde zikretse de, onun ismini Ehl-i sünnet’i oluşturduğunu söylediği bu isimler arasında saymaması dikkat çekicidir.

Allah’ın ezelde hâlık olup olmadığını tartışan Sâlimî, Ehl-i sünnet ve’l-cemaat’ın Allah’ın ezelde hâlık olduğunu, diğer zâtî ve fiilî sıfatlar gibi ezelde bu sıfatla da muttasıf olduğunu kabul ettiğini söylemektedir. Sâlimî, Kerrâmîyye ve Eş’arî’nin Allah’ın ezelde, henüz varlıklar yok iken hâlık olmayacağını iddia ettiğini ve böyle bir inancın da küfür olduğunu belirtmektedir.⁴² Aklın Allah’ı bilme hususunda bir alet olup olamayacağı konusunda da, Eş’arî’nin Allah’ın gönderdiği resulü ile bilinebileceğini bu sebeple aklın Allah’ı bilmede bir alet olamayacağını söylediğini ama bu fikrin zayıf olduğunu söylemektedir. Bu görüşe mukabil görüşün sahibi olarak zikrettiği Ehl-i sünnet ve’l-cemaat’ın ise Allah’ın (fiili olan mucizenin) i’câzı sebebiyle ve aklın kanaati ile resulünün bilineceğini söylediğini, böylece aklın bu hususta bir alet olduğunu kabul ettiğini anlatmaktadır.⁴³ Tekvin meselesini ele alırken de Eş’arî ve Kerrâmîlerin tekvinle mükevveni aynı gördüğünü, ancak Ehl-i sünnet ve’l-cemaat’ın tekvin ile mükevvenin ayrı şeyler olduğunu, tekvinin mükevvenin fiili, mükevvenin de tekvinin tesiri olduğunu ka-

41 Ebû şekûr es-Sâlimî, *et-Temhîd fî beyâni ’l-tevhîd*, thk. Ömür Türkmen (Ankara-Beyrut: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 335-336.

42 Sâlimî, *et-Temhîd fî beyâni ’l-tevhîd*, 123-124.

43 Sâlimî, *et-Temhîd fî beyâni ’l-tevhîd*, 170.

bul ettiğini söylemektedir.⁴⁴ Buna göre Sâlimî, inanç konularında aklın bir alet olup olmaması ve tekvin meselesini Ehl-i sünnet'in mümeyyiz görüşleri olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Yine Sâlimî'nin bu konuları anlatırken, Eş'arî'nin görüşlerini anlatırken "Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'ten Eş'arî'nin görüşü şöyledir" değil de, "Eş'arî'nin görüşü şöyleyken, Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'in görüşü de böyledir" şeklinde ifadeler kullandığı görülmektedir. Yani o, Ehl-i sünnet ve'l-cemaat ile Eş'arî'yi birbirine mukabil taraflar olarak görmektedir. Buradan hareketle onun, Eş'arî'nin selefleri olan bazı Ehl-i hadis âlimleri Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'ten görse de, Eş'arî'yi Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'e dâhil etmediği söylenebilir.

Sâlimî'nin de Ebû Hanife'ye ve görüşlerine verdiği önem ve ona eserinde sıkça yaptığı atıflar Sâlimî'nin Ebû Hanife taraftarı olduğunu göstermektedir. Bununla beraber Eş'arî'nin Ebû Hanife'yi Ehl-i sünnet'e dâhil etmemesi ve Mür-cî olarak nitelemesinin Sâlimî'nin Eş'arî aleyhine olan bu olumsuz tavrında etkili olduğu düşünülebilir.

Eş'arî'ye ve taraftarlarına karşı olumsuz tutumun Ebu'l-Yusr el-Pezdevî'de (ö.493/1100) de korunduğunu görüyoruz. Pezdevî, itikâdî fırkaları yediye ayırarak ilk altısının bid'at fırkalar olduğunu, sonuncusunun ise Ehl-i sünnet ve'l-cemaat olduğunu söylemektedir. Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'in kim olduğuna dair görüşünü de "Ehl-i sünnet ve'l-cemaat, fakihlerin, kurrâların, sûflerin, ve ashâbu'l-hadis mezhebidir. Bu mezhep, sahabe ve tâbiîn mezhebi, Hz. Peygamber'in de sünnetidir. Ebû'l-Hasan el-Eş'arî ve ona tabi olanların hepsi kendilerinin de Ehl-i sünnet ve'l-cemaat olduğunu söylemektedir. Şâfiî'nin ashabının geneli Eş'arî'nin görüşleri üzeredir. Onlarla bizim aramızda, onların hata ettiği sayılı mesele haricinde ihtilaf yoktur. Yine aynı şekilde Ebû Muhammed el-Kattân'ın taraftarı olan Küllâbiyye de kendilerinin Ehl-i sünnet ve'l-cemaat olduğunu söylemektedir. Onlarla bizim aramızda da onların hata ettiği üç veya dört mesele haricinde ihtilaf yoktur."⁴⁵ ifadeleriyle anlatmaktadır. Bu ifadelerde dikkat çeken husus, Pezdevî'nin Eş'arîlerin Ehl-i sünnet olup olmadığı konusunda kendi fikrini söylemek yerine, Eş'arîlerin kendilerini Ehl-i sünnet gördüklerine dair iddialarını nakletmesidir. Konunun devamında Pezdevî'nin, Küllâbîler ve Eş'arîlerin görüşlerini değerlendirirken attığı başlıklar, onun Küllâbîlik, Eş'arîlik ve Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'i farklı fırkalar olarak gördüğünü de göstermektedir. Gerek "Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin Ehl-i sünnet ile ihtilaf ettiği meseleler" gerekse "İbn Küllâb'ın Ehl-i sünnet ile ihtilaf ettiği meseleler" şeklinde attığı başlıklar, onun bu grupları Ehl-i sünnet'ten ayrı birer zümre olarak gördüğünü de göster-

44 Sâlimî, *et-Temhîd fî beyâni'l-tevhîd*, 136.

45 Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn*, 250.

mektedir. Pezdevî, Eş'arîlik ile Ehl-i sünnet'in arasını ayran üslubunu bu başlıklar altında da devam ettirmiş, Eş'arî'nin görüşlerini eleştirerek, onu Kaderiyye ve Cebriyye ile irtibatlandırmıştır.⁴⁶ Pezdevî'nin Eş'arîlere karşı olan bu olumsuz söylemi, sonraki dönemlerde Mâtürîdî kelamcılar tarafından Eş'arîlerin aleyhine delil olarak kullanılacaktır.⁴⁷ Diğer taraftan Pezdevî'nin "Onlarla bizim aramızda da onların hata ettiği üç veya dört mesele haricinde ihtilaf yoktur." diyerek, Külâbîlik ve Eş'arîliği bid'at fırkalar arasında zikretmemesi ise, onun bu grupları Ehl-i sünnet'e dâhil görmese de, yakın konumlandırması anlamı taşımaktadır.

Mütekaddimûn döneminde fırak edebiyatının önemli şahsiyetlerinin Ebû Hanîfe'ye karşı daha ılımlı oldukları dikkat çekmektedir. Bu âlimlerin ilki olan Abdülkâhîr el-Bağdâdî (ö.429/1037) mezhepler ve görüşlerine dair yazdığı eserini yetmiş üç fırka hadisinde anlatılanlara göre sistemleştirmiştir. Eserinin beşinci bölümünde incelediği kurtuluşa eren fırkanın Ehl-i sünnet ve'l-cemaat mezhebi olduğunu söyleyen Bağdâdî, Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'ı sekiz gruba ayırarak, bunların ikinci grubunu bid'atlardan uzak duran fıkıh imamlarının oluşturduğunu söylemektedir. İmam Mâlik, İmam Şâfiî, Evzâî, Sevrî, İbn Ebî Leylâ, Ahmed b. Hanbel zâhir ehli ve sâir fukahâ ile beraber fikirleri ile Mâtürîdîliğe zemin hazırlayan Ebû Hanîfe'nin ismini bu grupta zikreden Bağdâdî, bu imamların ortak itikat esaslarını Ehl-i sünnet ve'l-cemaatin özellikleri olarak sunmaktadır.⁴⁸ Açık şekilde Ebû Hanîfe'yi Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'e dâhil eden Bağdâdî'nin bu tavrı, Eş'arî gelenek için bir ilk olup, selefi Eş'arî'ye muhalefet olarak değerlendirilebilir. Bağdâdî'nin Ehl-i sünnet'in kimliğine dair yaptığı bu değerlendirmeler zaman içinde şöhret bularak başta Şehristânî olmak üzere, Eş'arî geleneğe mensup âlimlerin çoğu tarafından benimsenecektir.

Ebu'l-Muzaffer el-İsferâyînî'nin (ö.471/1078) de Bağdâdî ile aynı fikirde olduğu görülmektedir. İsferâyînî kurtuluşa eren fırkayı diğerlerinden ayırmak için yazdığı eserinin on beşinci bölümünde kurtuluşa erecek fırkayı Ehl-i sünnet ve'l-cemaat olarak belirlemiş ve bu fırkanın özelliklerini kırk yedi madde halinde açıklamıştır.⁴⁹ "Bil ki, Ehl-i sünnet ve'l-cemaatin zikrettiğimiz bu özellikler

46 Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn*, 252. Krş: Cafer Karataş, "Mezhep ve İsim Mezhep-İsim Münasebeti ve Ehl-i Sünnet Topluluğuna Verilen İsimlere Dair Bir Değerlendirme", 17.; Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik-Mâtürîdîlik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu yayınları, 2013), 162.

47 Bu konuda bk. Ebu'l-Hasan Şihâbüddîn El-Mercânî, *Hâşiyetü Şerhi'l-'Akâidi'l-Adudiyeye, (Gelenbevi ve Halhâlî Hâşiyeleriyle birlikte)* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1317), 1: 35,36.

48 Ebû Mansur Abdülkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1995/1416), 314, 315; İsmail Bulut-Yunus Öztürk-Hafzullah Genç, "Eş'arî'den Farklılaşan Eş'arîlik", V. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu "Eş'arîlik" Bildirileri (Kastamonu, 04-06 Mayıs 2018), ed. Mustafa Aykaç ve diğerleri, (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 19 Ekim 2018), 315; Ayrıca krş: Ethem Ruhi Fığlalı, "Abdülkâhîr el-Bağdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 245.

49 Ebû'l-Muzaffer el-İsferâyînî, *et-Tabîr fi'd-dîn ve temyüzü'l-fırakati'n-nâciyeti ani'l-fırakâ'l-hâlikîn*, thk.

bakımından İmam Şâfi ile Ebû Hanîfe arasında bir fark yoktur. Yine Ehl-i hadis ile Ehl-i re'y den Mâlik (ö.179), Evzâi (ö.157), Dâvud (ö.270), Zührî (ö.124), Leys b. S'ad (ö.175), Ahmed b. Hanbel (ö.241), Süfyân es-Sevrî (ö.161), Süfyân b. Uyeyne (ö.198), Yahyâ b. Muîn (ö.233), İshah b. Râhûye (ö.238), Muhammed b. İshâk el-Hanzalî (ö.294), Muhammed b. Eslem et-Tûsî (ö.242), Yahyâ b. Yahyâ (ö.226), Hüseyin b. Fazl el-Becelî (ö.282), Ebû Yûsuf (ö.182), İmam Muhammed (ö.189), Züfer (ö.158), Ebû Sevr (ö.240), bunların dışında Hicaz, Şam, Irak, Horasan, Mâverâünnehir âlimleri, onlardan önce gelen sahabe, tabiun ve tebeu tâbiînin hepsinin, Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'ın bu özellikleri bakımından bir farkı yoktur.⁵⁰ diyen İsferyî'nin oldukça geniş bir Ehl-i sünnet ve'l-cemaat fırkası tanımladığı görülmektedir. Daha sonra bir Ebû Hanîfe savunusu yapan İsferyî'ye göre bir takım bid'atçılar, Rafızıyye veya Kaderiyye akîdesinden bazı habîs fikirlerini, kendilerini saklamak ve öldürülmekten korunmak amacıyla Ebû Hanîfe'ye iftira atmışlardır. Ona göre, Ebû Hanîfe onların bu iddialarından berî olup, bu iddiaların insanları kandırmaması gerekir.⁵¹ İsferyî'nin bu ifadelerinin Ebû Hanîfe'yi Ehl-i sünnet'ten saymayanlara, özellikle de bu iddiadaki Eş'arî'ye yönelik bir eleştiri özelliği taşıdığı gözden kaçırılmamalıdır.

Buna göre, mütekaddimûn kelim döneminde ve öncesinde Ehl-i sünnet ve'l-cemaat olma iddiasında olan Küllâbîlik, Hanefîlik ve bunların takipçilerinden oluşan iki geleneğe söz edebiliriz. Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik mezheplerinin henüz oluşum sürecini tamamlamaması sebebiyle, bu iki geleneğin mensuplarıncı Ehl-i sünnet ve'l-cemaat tartışmalarının bu mezheplere temel oluşturan Ehl-i hadis kökenli Küllâbîlik ve Ehl-i rey kökenli Hanefîlik üzerinden yaşandığı görülmektedir. Bu noktada, Hanefî geleneğe Ebû Şekûr es-Sâlimî ve Ebu'l-Yusr el-Pezdevî'nin, Eş'arî'den ve görüşlerinden haberdar oldukları için meseleyi Eş'arî üzerinden tartıştıklarını belirtmek gerekir. Mütekaddimûn dönemi kelimcilerinden Eş'arî geleneği içinde zikrettiklerimiz içerisinden sadece Abdülkâhir el-Bağdâdî ve Ebu'l-Muzaffer el-İsferyî'nin Ebû Hanîfe ve takipçilerini Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'e mensup olarak kabul ettikleri görülmektedir. Hanefî geleneğe ise hiçbir âlimin Eş'arî'yi ve geleneğini Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'le ilişkilendirdiğini söyleyemiyoruz.

Muhammed Zâhid el-Kevserî, 2. Bs (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmîyye, 1988), 139-169.

50 İsferyî, *et-Tabîr fi'd-dîn*, 170.

51 İsferyî, *et-Tabîr fi'd-dîn*, 171.

3. Müteahhirûn Dönemi Eş'arî ve Mâtürîdîlerin

“Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat” Algısı

İlk müteahhirûn dönemi Eş'arî kelamcısı Gazzâlî (ö.505/1111) felsefi konulara olan ilgisi dışında temel kelimelerinde mütekaddimûn dönemi Eş'arî kelam anlayışının bir temsilcisi gibidir. Tasavvufî konularda Mâtürîdî-Hanefî halk tabanında derin etkisinden söz edilebilecek Gazzâlî'nin pek bilinmeyen bir özelliği Ebû Hanîfe'ye yönelttiği tenkitlerdir. Gazzâlî, Ebû Hanîfe'yi eleştirmek için *Menhûl* isimli bir eser yazarak, bu eserinde Ebû Hanîfe'yi “şeriatın bätını uğruna zâhirini değiştiren, şeriatı yozlaştıran ve düzenini değiştiren bir kimse” olarak nitelemiştir.⁵² Bu görüşleri halk nezdinde yayılınca şikâyetler söz konusu olmuş, bu sebeple Gazzâlî, Sultan Sencer tarafından huzura çağırılmıştır. Sultanın huzuruna çıkan Gazzâlî, kendisine Ebû Hanîfe hakkındaki olumsuz fikirleri sorulunca, fikirlerinin değiştiğini beyan etmiştir.⁵³ Son eseri olan *İhyâ*'da da Ebû Hanîfe'nin adını diğer Ehl-i sünnet fıkıh mezhep imamlarının isimleri ile beraber zikredilerek, onu malda gözü olmayan, dindar birisi olarak anmıştır.⁵⁴ Onun *ihyâ*'sındaki Ebû Hanîfe'ye dair yazdıkları, Gazzâlî'nin onu Ehl-i sünnet'e mensup dindar bir fıkıhçı olarak gördüğünü gösterse de, kelâmî bakımından kanaatinin farklı olduğunu düşünüyoruz. Çünkü Gazzâlî'nin Ehl-i sünnet inanç esasları olarak saydığı hususların Ehl-i hadis ve Eş'arî görüşlerinden ibaret olduğu görülmektedir. Ebû Hanîfe ve onu takip edenlerin Ehl-i sünnet'ten olduklarına dair ise herhangi bir ifadesine rastlanmamaktadır. O, *İhyâ*'nın *Kavâidu'l-akâid* bölümünde Ehl-i sünnet'in şehadet kelimesi hakkındaki görüşlerini anlatırken, sıfatları Eş'arî anlayışın kabul ettiği şekilde anlatarak, Ehl-i sünnet sıfat anlayışı olarak nitelemiştir.⁵⁵ Ehl-i sünnet indinde Allah'ın hayat, ilim, irade, kudret, semî, basar ve kelam olmak üzere yedi sıfatı olduğunu söylerken,⁵⁶ Hanefî/Mâtürîdîlerin görüşlerinden ve tekvin sıfatından hiç bahsetmemektedir. Varlıkların yaratılmasından bahsederken de, bütün hâdislerin Allah'ın iradesi ile kudretinin makdûra iktiranı ile yaratıldığını söyleyerek, bunu Selef ve Ehl-i sünnet'in görüşü olarak sunmaktadır.⁵⁷

52 Ebû Hamîd el-Gazzâlî, *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan Heyto (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1980), 500; Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik-Mâtürîdîlik İlişkisi*, 153.

53 Ebû Hamîd el-Gazzâlî, *Devlet Başkanlarına*, trc. Osman Şekerci (İstanbul: Sinan Yayinevi, 1969), 5-16.

54 Ebû Hamîd el-Gazzâlî, *İhyâ ulûmi'd-dîn*, trc. Ahmed Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayinevi, 1974), 1: 74,75; Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik-Mâtürîdîlik İlişkisi*, 154.

55 Ebû Hamîd el-Gazzâlî, *Kavâidu'l-akâid*, trc. Harun Ünal (İstanbul: Çelik Yayinevi, ts), 9-17.

56 Ebû Hamîd el-Gazzâlî, *Esmâü'l-hüsnâ şerhi*, trc. M. Ferşat, (İstanbul: Ferşat Yayınları, 2005), 16, 211.

57 Ebû Hamîd el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'yikâd*, thk. Abdullah Muhammed el-Halîlî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424), 106.

Yine şeriat gelmese dahi kulların Allah'ı bilmesinin gerekeceği şeklindeki Mu'tezilî görüşü eleştiren Gazzâlî, bu anlayışı gerçeklikle ilgisi olmayan bir aptallık olarak nitelemektedir.⁵⁸ Bu aptallık nitelemesinin, Mu'tezile ile aynı görüşte olan Hanefiler için de geçerli olacağı dikkatlerden kaçırılmamalıdır. Yine Gazzâlî, Allah'ın kullarını, hem güçlerinin yeteceği hem de yetmeyeceği şeylerle sorumlu tutabileceği şeklindeki Eş'arî telakkiyi Ehl-i sünnet inancı olarak takdim ederek, bunun Mu'tezile tarafından reddedildiğinden bahsetmektedir.⁵⁹ Gazzâlî'nin bu ifadeleri doğrultusunda, Mu'tezile ile aynı fikri paylaşılan Hanefî/Mâtürîdîlerin de Ehl-i sünnet itikadı dışında kalmaları söz konusu olmaktadır.

Müteahhirûn dönemi fırak edebiyatının önemli şahsiyeti Şehristânî (ö.548/1153) de selefi olan fırak edebiyatı temsilcileriyle aynı görüşü paylaşmaktadır. Şehristânî, Mürcî fırkalardan Ğassâniyye'den bahsederken onların "Allah'ın domuz etini haram kıldığını biliyorum ama haram kıldığı o domuzun bu keçi olup olmadığını bilmiyorum." diyen ve "Haccın farz olduğunu biliyorum ama Kâbe'nin nerede olduğunu bilmiyorum. Belki de Hind'dedir." diyen birini mü'min olarak kabul ettiklerini nakletmektedir. Bu görüşlerin Ebû Hanîfe'ye dayandırıldığını, bunun şaşılacak bir şey olduğunu söyleyen Şehristânî, bunun bir iftira olduğunu, Ebû Hanîfe hakkındaki bu yanlış kanının onun imanı kalbin tasdiki olarak tanımlaması, imanda artma ve eksilmeyi reddetmesi sebebiyle oluştuğunu söylemektedir. Ebû Hanîfe'yi Ehl-i sünnet'in Mürcie'sinden kabul ederek Eş'arî'nin kanaatinden ayrılan Şehristânî'nin, "Ehl-i sünnet'in Mürcie'si" şeklinde yeni bir sınıf oluşturduğu görülmektedir.⁶⁰ Onun zemmedilen Mürcie grupları için "Hâlis Mürcie" kavramını kullandığı⁶¹ düşünüldüğünde Ebû Hanîfe'yi kendine bunlara nispetle yakın bir konuma yerleştirdiği düşünülebilir.

Şehristânî'nin Ebû Hanîfe hakkındaki değerlendirmeleri onun Ehl-i sünnet için oldukça geniş bir çerçeve çizdiğini göstermektedir. Diğer taraftan Şehristânî, Müslümanların müçtehit âlimler sınıfını da hadis ehli ve re'y ehli olmak üzere ikiye ayırmıştır. Hadis ehli olarak imam Mâlik, imam Şafî, Süfyân es-Sevrî, Ahmed b. Hanbel ve Dâvud b. Ali b. Muhammed el-İsfehânî'yi zikreden Şehristânî, Ebû Hanîfe ve taraftarlarını re'y ehli olarak kabul etmektedir. Ona göre farklı gruplarda olsalar da bu âlimler dinin aslî konularında değil, dinin fîrû konularında farklı düşünen müçtehitlerdir. Her müçtehit de içtihadında isabetlidir.⁶² Buna göre, Şehristânî'nin, kelamla uğraşmaları sebebiyle Sıfâtiyye/

58 Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, 168.

59 Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, 158.

60 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1: 164.

61 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1: 162.

62 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1: 246.

Küllâbiyye içinde zikrettiği Eş'arîleri⁶³ Ebû Hanîfe ve taraftarlarıyla beraber ele alması, onun Eş'arîlik, Ehl-i hadis, Ebû Hanîfe ve taraftarlarının da içinde olduğu, Ehl-i re'y 'i birbirine yakın gördüğünün de göstergesidir.

Felsefi kelimelerin en önemli âlimi Fahreddin er-Râzi'nin (ö.606/1210) de fırak türünde yazılmış *er-Riyâzü'l-mûnika* ve *Tahsilü'l-hak* isimli iki eseri vardır. Bazı parçaları eksik olan *er-Riyâzü'l-mûnika*, *Tahsilü'l-hak*'ın genişletilmiş hali olup, iki eser de benzer şablon üzere yazılmıştır. Râzi'nin *İ'tikâdâtü fırakü'l-müslimîn ve'l-müşrikîn* adlı meşhur fırak türü eseri ise *Tahsilü'l-hak*'ın ikinci bölümüdür. Râzi (ö.606/1210), *Tahsilü'l-hak*'da kendisinin itikâdî konularda Ebû'l-Hasan el-Eş'arî ve onun hocası Ebû Ali el-Cübbâî'nin, fikhî konularda ise İmam Şâfiî'nin yolundan gittiğini söylemektedir.⁶⁴

Râzi, eserlerinde net şekilde Ehl-i sünnet tarifi yapmasa da, Allah'ın ancak akılla bilinebileceği, âlemin Allah tarafından yaratıldığı, Allah'ın cisim veya cinsinden olmadığı, benzerinin olmadığı, sıfatlarının ezeli olduğu, insan fiillerinin yaratıcısının Allah olduğu, her yaptığının iyi olduğu, büyük günah işleyenin mü'min olup ebedî cehennemlik olmadığı, peygamberlerin Allah'ın lütfu ile insanlara rahmet olarak gönderildiği, imam seçiminin nas ile vacip olduğu, kronolojik hilafet sıralamasının meşruluğu şeklinde özetlenebilecek birtakım hususları Ehl-i sünnet'in özellikleri olarak sunmaktadır. Bu ilkelere sıkıca sarılan selefin çoğu Râzi'ye göre Ehli Sünnet'tir. İbn Küllâb, İbn Esed el-Muhâsibî, Ebû'l-Abbâs el-Kalânîsi bu ilkeleri kabul ederek sürdürmüşler, onlardan sonra da bu geleneği Ebû'l-Hasan el-Eş'arî devralmıştır. Ona göre diğer fırkalar için tekfir ve dalâlet ile suçlama söz konusu iken, bu imamlar bu fiillerden uzak durmuşlardır.⁶⁵ Râzi'nin sıraladığı bu özellikleri incelediğimizde, bunlardan sadece imam seçiminin nas ile vacip olduğu şeklindeki anlayışın, Hanefî/Mâtürîdî anlayış ile çeliştiğini görüyoruz. Râzi'nin Ehl-i sünnet olarak kabul ettiği isimler incelendiğinde ise bu isimlerin Eş'arî kelam geleneğine dâhil isimler olduğu dikkat çekmektedir. Bununla beraber onun bu konudaki kanaatini tam olarak öğrenebilmek için diğer eserlerine de bakmak gerekir.

Hanefî âlimlerle yaptığı münazaraları kitap haline getiren Râzi'nin bu kitabında anlattıklarının satır aralarında Hanefî-Mâtürîdî kelâm geleneği hakkındaki kanaatine dair bilgilere ulaşıyoruz. *Münâzarâtu Fahri'd-dîn er-Râzi fi bilâdi mâ verâü'n-nehr* isimli bu kitabının onuncu tartışması Gazzâlî ve bâtinîlik eleştirisi

63 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1: 106.

64 Kadir Gömbeyaz, "Bir fırak müellifi olarak Fahreddin er-Râzi", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzi*, ed. Ömer Türker, Osman Demir, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 350.

65 Fahreddin er-Râzi, *er-Riyâzü'l-mûnika fi ârâi ehli'l-ilm*, thk. Es'ad Cum'a (Tunus: Külliyyetü'l-âdâb ve'l-ulûmi'l-insâniyye bi'l-Kayrevân, Merkezü'n-neşri'l-câmiî, 2004), 173-184.

hakkındadır. Râzî, Mesûdî ile yaptığı bu tartışmayı anlatmadan önce Mesûdî ile arasında geçen bir konuşmayı nakletmektedir. Râzî'nin anlattığına göre, Mesûdî, sevinçle yanına gelerek içinde Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal* adlı kitabının da bulunduğu bazı güzel kitaplar aldığını, bu sebeple de mutlu olduğunu söylemiştir. Râzî de ona Şehristânî'nin bu eserindeki fırkalara dair bilgileri Bağdâdî'nin *el-Fark beyne'l-fırak* isimli eserinden aldığını, Bağdâdî'nin (Eş'arîliğe) muhalif mezheplere karşı taassup beslediğini, bu sebeple hem *el-Fark beyne'l-fırak*'ın hem de *el-Milel ve'n-nihal*'ın güvenilmez eserler olduğunu söylemiştir.⁶⁶ Bu ifadelerden Râzî'nin Bağdâdî'nin muhalif mezheplere karşı tavrını tasvip etmediği, ama muhalif olmayan mezhepler hakkındaki değerlendirmelerini ise onayladığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple Râzî'nin Bağdâdî'nin Ebû Hanîfe'yi Ehl-i sünnet'e dâhil eden, Şehristânî'nin de Ehl-i sünnet'in Mürcie'sinden sayan olumlu değerlendirmeleri onayladığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Buradan hareketle Râzî'nin Hanefî/Mâtürîdî geleneği açık ifadelerle Ehl-i sünnet olarak tanımladığını söyleyemesek de, ehl-i bid'at olarak da görmediği çıkarımı yapılabilir.

Râzî'nin, *er-Riyâzü'l-mûnika*'sında Ebû Hanîfe hakkında zikrettikleri ise onun Hanefîlik hakkındaki düşüncelerini en açık şekliyle ortaya koymaktadır. Râzî bu eserinde Ebû Hanîfe'yi İmam Şafî ve İmam Mâlik gibi aklî ve şerî ilimlerde mâhir, Batıniyye, Dehriyye ve felsefecilerle mücadele eden değerli âlimler arasında saymaktadır.⁶⁷ Bu durum onun Ebû Hanîfe'yi bid'at ehli olarak görmediğinin, bilakis Ehl-i sünnet dairesine dâhil ettiğinin bir göstergesi olarak kabul edilmelidir.

Aynı dönemdeki Mâtürîdîlerin Eş'arîlere karşı mesafelerini koruduğunu görülmektedir. Mâtürîdî'yi bir mezhep imamı olarak benimseyerek kelâmî görüşlerini savunan ilk âlim olan Ebû'l-Muîn en-Neseî (ö.508/1115) *Temhid*'inde imanda istisna meselesine değinirken, imanda istisna yapmayı kabul edenlerin görüşlerini bir hezeyan olarak nitelemektedir.⁶⁸ *Bahru'l-kelam*'ında ise aynı konu ile ilgili olarak imanlı kişinin imanında istisna yapmadan "ben hakiki mü'minim" demesi gerektiğini, bunun Ehl-i sünnet'in görüşü olduğunu söylemektedir.⁶⁹ Neseî, *Tabıra*'sında ise, isim-müsemma meselesini anlatırken önce ünlü Arap dil âlimi Sıbeveyhi'nin (ö.180/796) isim ile müsemmanın aynı şeyler olduğu şeklindeki görüşünü naklederek görüşüne zemin oluşturmaktadır. Sonra

66 Fahreddin er-Râzî, *Münâzarâtu Fahri'd-din er-Râzî fî bilâdi mâ verâü'n-nehr*, thk. Fethullah Huleyf, (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, ts.), 39.

67 Râzî, *er-Riyâzü'l-mûnika*, 399.

68 Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Neseî, *et-Temhid fî usûli'd-din*, thk. Muhammed Abdurrahman eş-Şâgûl (Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Turâs, 2006), 154.

69 Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Neseî, *Bahru'l-Kelam*, thk. Veliyyuddin Muhammed Salih Ferfur (Şam: Mektebetü Dârü'l-Ferfur, 2000), 153.

yine bu dil âliminin görüşüne dayanarak kendilerine göre isimle tesmiyenin farklı şeyler olduğunu, bu hususun Ehl-i sünnet görüşü olduğunu, ancak Eş'arî'nin bu görüşe muhalefet ettiğini söylemektedir.⁷⁰ Diğer taraftan Neseфі, Eş'arî'yi kimi zaman Mu'tezile ile hareket eden⁷¹ kimi zaman da Cebriyye'nin Burğusiyye fırkası ile beraber olan bir kişi olarak nitelemektedir.⁷² Bazen Mu'tezile ile bazen Cebriyye ile beraber hareket eden birinin Ehl-i sünnet olmayacağı ise açıktır.

Lâmîşî de (ö.534/1128) Neseфі'nin bakış açısını devam ettirmektedir. Allah'ın sıfatlarını ele alırken, zâtî olsun fiilî olsun, tüm sıfatların ezeli olduğunu söylemekte ve bunu Ehl-i sünnet'in vasfı olarak nitelemektedir. Mâtürîdînin bunu onayladığını ama Eş'arî'nin Mu'tezile, Neccâriyye ve Kerrâmiyye ile aynı fikri kabul ederek zâtî sıfatları ezeli kabul edip, fiilî sıfatların ezeli olmadığını söylediğini belirtmektedir.⁷³ Mâtürîdîlerin bu görüşünü Ehl-i sünnet'in görüşü olarak sunan Lâmîşî'nin Ehl-i sünnet olma bakımından Eş'arîleri dışladığı söylenebilir.

Bu dönem Mâtürîdîlerinden Ebû İshâk Saffâr el-Buhârî (ö.534/1139) ise Neseфі ve Lâmîşî'den farklı olarak Eş'arîlere daha ılımlı bir tavır sergilemektedir. Saffâr, kelâma dair eseri *Telhis*'i, kelim alanında uzman olan âlimlerinin eserlerinden yararlanarak yazdığını belirtmektedir. Ehl-i sünnet ve'l-cemaat ve Ehl-i Hakk görüşü şeklinde belirttiği görüşlerini açıklarken Ebû Hanîfe'yi öncelediğini,⁷⁴ bununla beraber Ebûl Abbas Kalanîsî, Eş'arî, Mâtürîdî⁷⁵ gibi âlimlerin görüşlerini de aralarında ayırım yapmadan yansıttığını görüyoruz. Eserinde Eş'arî kelam geleneğine dair hiç bir eleştiri ve menfi bir tavır görülmemen, bilakis kendi görüşlerini desteklemek için Eş'arî görüşlerden de istifade eden Saffâr'ın Hanefî-Mâtürîdî geleneği takip etmekle beraber Eş'arî geleneği de Hanefî-Mâtürîdî gelenek gibi Ehl-i sünnet ve'l-cemaat olarak kabul ettiği söylenebilir.

İmam Mâtürîdî ve Ebu'l-Muîn en-Neseфі'nin görüşlerini kolay anlaşılır üslubuyla özetleyen ve Râzî ile yaptığı münazaralarla bilinen Nureddin es-Sâbûnî'nin (ö.580/1184) kelâm-ı nefsinin işitilip işitilemeyeceği konusunu ele alış tarzı, onun Ehl-i sünnet anlayışını açıkça ortaya koymaktadır. "Kelâm-ı nefsi işitilebilir mi?" diye bir soru ortaya atan Sâbûnî, Ehl-i sünnet'in bu konuda ihtilaf ettiğini belirttikten sonra ihtilaf taraflarından birini Eş'arîler, diğerini de

70 Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Neseфі, *Tabsıratu'l-edille fi usûli'd-dîn*, thk. Muhammed el-Enver Hâmîd İsâ (Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, el-Cezîretü li'n-Neşr ve't-Tevz'î', 2011), 515.

71 Neseфі, *Tabsıratu'l-edille*, 795, 800.

72 Neseфі, *Tabsıratu'l-edille*, 847.

73 Ebû's-Senâ Mahmud b. Zeyd el-Lâmîşî, *et-Temhid li kavâidi'l-Tevhîd*, thk. Abdulmecid Türki (Beirut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1995), 75.

74 Saffâr el-Buhârî, *Telhisu'l-edille*, 1: 54.

75 Saffâr el-Buhârî, *Telhisu'l-edille*, 1: 322.; Saffâr el-Buhârî'nin mezhebi kimliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Abdullah DEMİR, *Ebû İshâk Zâhid es-Saffâr'ın Kelâm Yöntemi* (Doktora tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 139.

Mâtürîdîler olarak belirlemektedir. Devamında Eş'arî, İbn Fûrek ve Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin görüşlerini özetledikten sonra Ehl-i sünnet'in reisi olarak kabul ettiği Mâtürîdî'nin görüşünü açıklamaktadır.⁷⁶ Bu tavrını diğer konularda devam ettiren Sâbûnî'nin Eş'arîler ile Mâtürîdîler arasında ihtilafı olan meseleleri ele alırken de sadece Mâtürîdîlerin görüşünü Ehl-i sünnet'in görüşü olarak nitelememesi, her iki tarafı da Ehl-i sünnet kabul ederek tarafların görüşlerini ayrı ayrı vermesi⁷⁷ dikkat çekmektedir. Bu durumda onun, Eş'arîlerin ve Mâtürîdîlerin birlikte Ehl-i sünnet'i oluşturduğuna inandığı açıktır.

Felsefî kelâmın ünlü Eş'arî kelâmcısı Seyfeddin el-Âmidî (ö.631/1233) ise *el-Ebkârü'l-efkâr fi usûli'd-dîn*'nin sonunda itikâdî İslâm fırkaları ve görüşlerini değerlendirmiş olup, onun bu değerlendirmeleri Şehristânî'nin değerlendirmeleri ile benzerlik arz etmektedir. Âmidî, Mürcie'nin üçüncü fırkası olan Ğassâniyye'nin görüşlerini özetledikten sonra, Şehristânî gibi bu görüşlerin kaynağının Ebû Hanîfe olduğu iddiasını ele almaktadır. Âmidî'nin naklettiğine göre, Ğassân ve taraftarları, "Kâbe'yi hacetmek farz ama Kâbe'nin nerede olduğunu bilmiyorum. Belki Mekke'de değil de Yemen'dedir." diyen birinin ve "Allah'ın Muhammed'i peygamber olarak gönderdiğini biliyorum. Medine'de olduğu söylenen şahıs mı, yoksa başkası mı olduğunu bilmiyorum" diyen birinin mü'min olduğunu söylemektedir. Böyle bir görüşün ümmetin icmasına muhalefet olduğunu zikreden Âmidî, bu görüşlerin kaynağı olarak Ebû Hanîfe'nin gösterilmesini yanlış bulmakta, bunu iddia edenleri de yalancı olmakla itham etmektedir. Ayrıca Âmidî, makâlât/fırak türü eser veren âlimlerin görüşüne katılarak, Ebû Hanîfe'yi Ehl-i sünnet'in Mürcie'sinden saymaktadır.⁷⁸ Âmidî'nin, Ebû Hanîfe hakkındaki bu nakil ve değerlendirmeleri ile Şehristânî'nin zikrettikleri arasında söz konusu benzerlik, bize Âmidî'nin fikirlerinin oluşmasında Şehristânî'nin etkili olduğunu göstermektedir.

Mâtürîdî âlim Habbâzi (ö.691/1292) tekvin konusunu ele alırken "Ehl-i Hakk Allah'ın sıfatlarının hepsinin Allah'ın zâtı ile kâim ve ezeldir. Eş'arîyye ve Mu'tezile tekvin, rızık verme, diriltme ve öldürme gibi fiilî sıfatların hâdis olduğunu ve Allah'ın zâtında kâim olmadıklarını söylemişlerdir. Eş'arîlere göre, zâtî sıfatlar ile fiilî sıfatlar arasındaki fark, fiilî sıfatların yokluğunun noksanlık gerektirmemesi, ama zâtî sıfatların yokluğunun bir noksanlık gerektirmesidir. Mu'tezile'ye göre ise, zâtî sıfatlar sabit ve nefyedilemeyen sıfatlarken fiilî sıfatlar sabit

76 Nüreddin Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî, *Kitâbu'l-Bidâye mine'l-kifâye fi'l-hidâye fi usûli'd-dîn*, thk. Fethullah Huleyf (İskenderiyye: Dârü'l-Marife, 1969), 65, 66.

77 Sâbûnî, *Kitâbu'l-Bidâye*, 67.

78 Seyfeddin el-Âmidî, *el-Ebkârü'l-efkâr fi usûli'd-dîn*, thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî, 2. Bs (Kahire: Dârü'l-Kütübi ve Vesâiki'l-Kavmiyye Merkezu Tahkiki't-Türâs, 2004), 5: 86.

ama nefyedilebilen sıfatlardır. Mesele bu kabildendir. Bu sebeple “Allah Musa ile konuştu ama Firavun ile konuşmadı” demek doğrudur. Ehl-i sünnet ise, Allah’ın sıfatlarının bu şekilde ikiye ayrılmasının hata olduğunu söylemiştir....”⁷⁹ şeklinde açıklamalar yapmaktadır. Bu ifadelerde Habbâzî’nin Mâtürîdîleri önce Ehl-i Hakk, sonra da Ehl-i sünnet olarak nitelediği açıkça görülmektedir. Eş’arîler ise, Mu’tezile ile beraber Ehl-i sünnet’in görüşüne karşı çıkanlar olarak takdim edilmektedir.

XIV. yüzyıla gelindiğinde Mâtürîdîler arasında Eş’arîlere karşı birleştirici ve daha yumuşak bir havanın hâkim olduğu görülmektedir. Hakkında Mâtürîdî mi yoksa Eş’arî mi olduğu konusunda şüpheler bulunan ve diğer âlimlere nispetle daha tarafsız olduğu düşünülebilen Şemseddin es-Semerkandî’nin (ö. 702/1303) bu konudaki görüşü önemlidir. Onun bu iki mezhep arasında tartışmalı meseleleri ele alırken taraflardan herhangi birini eleştirmeksizin ve mezhebî kimliğini gizlercesine tarafsız davranması dikkat çekicidir. Semerkandî, eserlerinde imam Mâtürîdî’den hiç söz etmemekte, ancak Eş’arî ve ona tabi olanların görüşlerine sık sık yer vermektedir. O, Mâtürîdîlerin görüşlerini zikrederken ise, “Eş’arîlerden başka Ehl-i sünnet olanlar” ifadesini kullanmaktadır.⁸⁰ Buna göre Eş’arîler ile Mâtürîdîleri Ehl-i sünnet kavramı içinde beraber değerlendirdiği söylenebilir. Nispeten tarafsız bir ağız olan Semerkandî’nin bu kanaati, mezhep taassubundan uzak olması bakımından önemlidir.

Ebu’l-Berekât en-Nesefî (ö.710/1310) Ehl-i sünnet akîdesini açıklamak için kaleme aldığı söylediği eserlerinden gerek *Umdetü’l-akâid*’de gerekse bunun şerhinde, Mâtürîdî kelam geleneğini kabul ettiğini göstermektedir. Ancak yazdıklarından Ehl-i sünnet kavramı hakkında neler düşündüğüne dair bilgiler edinmek mümkün olmamaktadır.

Ebû Hanife taraftarlığı ile temayüz eden Ekmeleddin el-Bâbertî (ö.736/1384) her ne kadar Ebû Hanîfe ve mezhebinin tabi olunmaya en lâyük mezhep olduğunu söylese ve her fırsatta sıkı bir Hanefilik savunucusu olduğunu gösterse de, onun Hanefî/Mâtürîdîler ile Eş’arîlerin beraberce Ehl-i sünnet kavramını oluşturduğuna inandığını söyleyebiliriz. Onun, Ebû’l-Berekât en-Nesefî’nin *Umdetü’l-akâid* adlı eserine yazdığı şerhte Mâtürîdî’yi “Hüdâ ilminin imamı” veya “Hidayetin önderi” olarak nitelediğini, Eş’arî’den de “Ehl-i sünnet’in reisi” olarak⁸¹ bahsettiğini görüyoruz. Tahâvî’nin akîde metni olan *Akîdetü Ehl-i*

79 Celâleddin ’Ömer b. Muhammed b. ’Ömer el-Hocendî el-Habbâzî, *Kitâbü’l-Hâdî fi usûli’ d-dîn*, thk. Adik Bebek (İstanbul, 2006), 111,112.

80 Muhammed b. Eşref el-Hüseynî Şemseddin es-Semerkandî, *es-Sahâifu’l-ilâhiyye*, thk. Ahmed Abdurrahman eş-Şerîf (Riyad: y.y., ts.), 350, 462.

81 Ekmeleddin el-Bâbertî, *Şerhu ’Umdeti’l-Akâid*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Amcazâde Hüseyin, nr. 312, 20 a.

Sünne ve'l-Cemaa üzerine yaptığı şerh çalışmasında da Tahâvî'nin Ehl-i sünnet'i Ebû Hanîfe ve onu takip edenlere hasrettiği satırları⁸² atlayarak değinmemesi, Bâbertî'nin Tahâvî ile aynı görüşü paylaşmadığını göstermesi bakımından önemlidir.

Eş'arî kelam geleneğinin takipçisi Adududdin el-Îcî (ö.756/1355) ise Ehl-i sünnet'in kimliği konusunda selefi Râzî ve Âmidî ile aynı fikri paylaşmamaktadır. Îcî, eseri *el-Mevâkıf fi ilmi kelâm*'ın sonuna İslâm fırkalarını ele aldığı bir zeyl ekleyerek, fırkaları yetmiş üç fırka hadisini temel alarak ele almıştır. Bu fırkaların dördüncüsü olan Mürchie'nin Gassâniyye fırkasının görüşlerini anlatırken, Gassân'ın imanı Allah'ı, resulünü ve onlardan gelenleri "Allah haccı farz kıldı ama Kâbe'nin nerde olduğunu bilmiyorum. Belki de Kâbe Mekke'den başkadır. Allah Muhammedi peygamber olarak gönderdi ama o Medine'deki mi, yoksa başkası mı bilmiyorum." diyen birinin yaptığı gibi icmâlî bir şekilde Allah'ı bilmek olarak tarif ettiğini, imanın artıp eksilmediğini söylediğini zikretmektedir. Gassân'ın bu fikirleri Ebû Hanîfe'den naklettiğini söyleyen Îcî, bunu bir iftira olarak nitelendirmektedir.⁸³ Îcî'nin daha önce Şehristânî ve Âmidî'nin söylediklerine benzer olan bu ifadelerle oluşan olumlu tavrın, kurtuluşa eren fırka hakkında söyledikleri ile değiştiği görülmektedir. Îcî, fırka-i nâciye hadisinde bahsedilen kurtuluşa eren fırkayı, görüşlerinde bid'attan uzak duran Eş'arîler, Selef âlimleri, hadisçiler ve Ehl-i sünnet ve'l-cemaat olarak tarif etmektedir. Devamında kurtuluşa eren firkanın özelliklerini de sayan Îcî, bu hususları ihlal edenlerin bid'at ehli olduğunu söylemektedir.⁸⁴ Îcî'nin Eş'arîler, Selef, hadisçiler ve Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'ı birbirinden ayrı gruplar olarak zikretmesi ve kurtuluşa eren fırkayı da bir üst kimlik olarak kabul etmesi ilgi çekicidir. Onun kurtuluşa eren firkanın özellikleri olarak zikrettiği hususlar arasında, Allah'ın fiillerinde hikmet/amaç aranmamasının gerektiği ve imam atamanın mükellefler üzerine vacip olması şeklinde iki husus Hanefî/Mâtürîdîlerin muhalefet ettikleri hususlardır. Bu durumda Îcî'ye göre, Hanefî/Mâtürîdîlerin Ehl-i sünnet'ten ve kurtuluşa eren firkadan olmamaları söz konusudur.

Îcî'nin akâid metninin hemen başında verdiği bilgiler ise, bu konudaki kanaatimizi destekler niteliktedir. Eserin hemen başında fırka-i nâciye hadisini zikreden Îcî, kurtuluşa eren, peygamber ve ahabının üzerinde olduğu firkanın Ehl-i sünnet olduğunu, Ehl-i sünnet'in de Eş'arîler olduğunu açık şekilde söyle-

82 Ekmeleddin el-Bâbertî, *Şerhu 'Aķideti'l-Tahâvî*, thk. 'Abdu's-Selam b. 'Abdi'l-Hâdî Şennâr (Beirut: Dârü'l-Beyrûtî, 2009), 16-20.

83 'Adudullah ve'd-dîn Abdurrahmân b. Ahmed el-Îcî, *el-Mevâkıf fi ilmi kelâm* (Beirut: Âlimu'l-Kütüb, ts), 427.

84 Îcî, *el-Mevâkıf fi ilmi kelâm*, 430.

mektedir. Onun bu ifadeleri, şerh geleneği çerçevesinde Ehl-i sünnet'in kimliği konusunda tartışmaların yaşanmasına sebep olmuştur.⁸⁵

İcî'nin Mâtürîdîleri dışlayarak, Ehl-i sünnet'in Eş'arîlerden ibaret olduğu görüşünü Mâtürîdî bir âlim olan Molla Fenârî'nin (ö.834/1431) yumuşatmaya çalıştığı gözden kaçmamaktadır. Molla Fenârî, İcî'nin Eş'arîlerden bahsederken "Eş'arîyye" değil de "Eşâ'ire" diyerek çoğul kelime kullanmasından hareketle "Eşâ'ire/Eş'arîler" ifadesinin Mâtürîdîleri de kapsadığını ileri sürmüş bu sebeple de Eş'arîlerden söz ederken "ashabımız" diye bahsetmiştir.⁸⁶ Otorite bir metin olarak Osmanlı medreselerinde uzun yıllar okutulan söz konusu eser karşısında Molla Fenârî'nin bu açıklamalarının cılız bir itiraz özelliği taşıdığı gözden kaçırılmamalıdır.

Bununla beraber İcî'nin akâid metnine şerh yazan Eş'arî âlimler, İcî'nin söylemini devam ettirmiştir. Celâleddin ed-Devvânî (ö.908/1502) ve Hüseyin b. Şehâbeddin İbn Kāvân (ö.889/1483) İcî'nin Ehl-i sünnet'i Eş'arîlerden ibaret gören tavrını sürdüren Eş'arî âlimler olarak sayılabilirler.⁸⁷

İcî, Devvânî ve İbn Kāvân'ın Ehl-i sünnet'in Eş'arîler olduğu şeklindeki tavrına İcî'nin aynı metnine haşiye yazan Mâtürîdîlerin de sessiz kalması düşünülemezdi. Onların Mâtürîdîleri görmezden gelen bu tavrına, öncelikle metnin Mâtürîdî muhaşşisi Gelenbevî (ö.1205/1791) Molla Fenârî'yi taklit edercesine aynı cılız tepkiyi tekrar etmiştir. Gelenbevî, İcî'nin Ehl-i sünnet'i Eş'arîlere hasreden cümlelerini açıklarken, Molla Fenârî gibi, "Eşâira" kelimesinin cins anlatan yapısından bahsederek Eş'arîliğe benzeyen diğer fırkaların da kurtuluşa eren fırka kapsamına dâhil edilebileceğinden bahsetmektedir. Yine Gelenbevî, İcî'nin akâid metninde Ehl-i sünnet'i Eş'arîlere hasreden açık ibareleri görmezlikten gelircesine diğer bir eseri *Mevâkıf*'in sonunda mezheplerin ele alındığı bölümde dalalette olan fırkalar arasında Selef ve Mâtürîdîlerin zikredilmemesinden hareketle, onların da Eş'arîler arasında sayılması gerektiğini söylemektedir. Ona göre İcî, Ehl-i sünnet'i tarif ederken "hiye'l-Eşâira" şeklinde tek bir fırkaya işaret eden bir zamir kullanmak yerine "hümü'l-Eşâira" diyerek çoğul zamir kullanmıştır. Bu durumda Eş'arîlerin usûlünü ve fikirlerini takip eden Selef ve Mâtürîdîler gibi fırkalar da Eş'arîlik şemsiyesi altında Ehl-i sünnet kapsamına girmektedir.⁸⁸

85 'Adudullah ve'd-din Abdurrahmân b. Ahmed el-İcî, *'Akâidü'l-Adudîyye, (Devvânî şerhi, Gelenbevî, Mercânî ve Halhâli hâşiyeleriyle birlikte)* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1317), 35.

86 Orhan Ş. Koloğlu, "Osmanlı Kelam Geleneği Çerçevesinde Molla Fenârî, Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu Bildirileri (Bursa, 4-6 Aralık 2009), ed. Tefik Yücedoğru, Orhan Ş. Koloğlu, U. Murat Kılavuz, Kadir Gömbeyaz (Bursa: 2010), 393.

87 Celâleddin ed-Devvânî, *Şerhu'l-'Akâidi'l-Adudîyye (Gelenbevî, Mercânî ve Halhâli Hâşiyeleriyle birlikte)* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1317), 35.; Hüseyin b. Şihâbuddîn el-Keylânî eş-Şâfiî İbn Kāvân, *Şerhu'l-'Akâidi'l-Adudîyye*, thk. Nizâr Hammâdi (Beyrut: Darü Mektebeti'l-Maarif Naşirun, 2011), 25.

88 Gelenbevî, *Hâşiyetü Şerhi'l-'Akâidi'l-Adudîyye -Hâşiye 'ale'l-Celâl- (Mercânî ve Halhâli Hâşiyeleriyle*

Ehl-i sünnet'in kimliğinden bahsederken kullanılan "Eşâ'ire/Eş'ariler" ifadesinin Mâtürîdîleri de kapsadığına inananlardan biri de Abdülhakim b. Muhammed es-Siyalkûtî'dir (ö.1067/1657). Siyalkûtî'nin Devvânî'nin metni *Celâl* üzerine yazdığı şerhi Türkçe'ye çeviren Serbestzâde Ahmed Hamdi (1864-1939), Siyalkûtî'nin bu anlayışını naklederken, Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895) ve İbn Haldun'un (ö.808/1406) da aynı kanaatte olduklarını aktarmaktadır. Buna göre, Eş'arilik Mâtürîdîlik mukabilinde zikredildiğinde İmam Eş'arî'ye tâbi olanlar kastedilmektedir. Bid'at ehli mukabilinde zikredildiğinde ise, Ehl-i sünnet anlamına gelmektedir. Bu durumda ise Eş'arilik, Mâtürîdîliği içine almaktadır.⁸⁹

Bu Mâtürîdî isimlerin "Eşâ'ire/Eş'ariler" ifadesinin Mâtürîdîleri de kapsadığına dair kanaatleri bize göre zayıf yorumlardır. Çünkü Âmidî Mâtürîdîleri de Ehl-i sünnet'e dâhil etseydi, bunu açıkça ifade ederdi. Bu âlimlerin Âmidî'nin bir ifadesini yorumlayarak böyle bir sonuca ulaşmak istemeleri onların Eş'arilik ile Mâtürîdîliği takrib çabalarının bir ürünü olarak düşünülmalıdır.

Gelenbevî'nin Devvânî'nin metnine sadık kalarak ve tevîl yaparcasına açıklamalarının Mâtürîdîlik açısından zayıf bir savunma olduğu açıktır. Hatta onun Mâtürîdîlerin Eş'arilik mefhumu içinde Ehl-i sünnet'e dâhil edilmesi gerektiğine dair ifadelerinin Mâtürîdîler için küçültücü olduğu değerlendirmesi de yapılabilir. Nitekim bu anlayışa Gelenbevî'den yaklaşık yüz yıl sonra vefat eden Kazanlı tarihçi ve kelâmcı Ebu'l-Hasan Şihâbuddîn el-Mercânî'den (1818-1889) bu anlayışa çok sert bir tepki gelmiştir. Mercânî'nin aynı metin üzerine yazdığı şerhinde yaptığı açıklamalarından İcî ve Devvânî'nin fikirlerini yanlış, Gelenbevî'nin fikirlerini ise yetersiz bulduğu anlaşılmaktadır. Ona göre Ehl-i sünnet'i Eş'arilere has kılmak sahabeyi, tabiûnu, fakihleri, hadis âlimlerini, müçtehidleri, selefîn ve ümmetin diğer önderleri dışlamak anlamına gelmektedir. Diğer taraftan bu gurupların Eş'arilik içinde kabul edilmesi de yanlıştır. Çünkü bu guruplar Eş'arilikten önce mevcuttular ve Eş'arî olmakla nitelenemezler.⁹⁰

Mercânî'ye göre, Mâtürîdîlerin Eş'arilik içinde ele alınması iki sebepten yanlıştır. Birincisi, bu iki fırka arasında ihtilafın çok olmasıdır. Eş'arî önceleri Mu'tezilî bir âlimdi ve Mu'tezilî fikirleri öven birçok kitap yazmıştır. Daha sonra hidayet bulup Mu'tezilî fikirlerden dönmüş ve eski fikirlerini eleştiren eserler yazmıştır. Mâtürîdîler ise eserlerinde onun hatalarını düzeltmişlerdir. Bu konuda Pezdevî'nin Eş'arîler hakkındaki görüşlerine atıf yapan Mercânî, gerek

birlikte), 1: 35.

89 Serbestzâde Ahmed Hamdi, *İlm-i Kelâm'dan Akâ'id-i Adudîyye Şerh-i Celâl Tercemesi*, Serâsî Matbaası, Trabzon 1310-11, 34; Orhan Ş. Koloğlu, "Osmanlı Kelâm Geleneği Çerçevesinde Molla Fenârî" *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu Bildirileri*, (Bursa, 04-06 Aralık 2009) , ed: Tefvîk Yücedoğru v.d., (Bursa: 2010), 393.

90 Mercânî, *Hâşiyetü Şerhi'l-'Akâidi'l-Adudîyye*, 1: 35, 36.

Küllâbîlerin, gerekse Eş'arîlerin hatalarının farkında olanların, onların eserlerini okumalarında sakınca olmadığını, ama kelâm konularında yeterli bilgi sahibi olmayanların bu kitapları okumalarının sakıncalı olacağını söylemektir. İkincisi ise, Eş'arî ile Mâtürîdî muasır olup birinin Bağdat'ta diğerinin Semerkand'da yaşamalarıdır. Bu iki âlimin birbirleri ile karşılaştıkları, görüştüğü, birbirinin fikirlerinden haberdar oldukları veya birinin diğerine tabi olduğuna dair tarih kitaplarında da tabakât kitaplarında da bilgi yoktur. Gerek bu iki gelenek arasındaki fikrî tanışma, gerekse Eş'arî kelâm usulünün oluşması sonraki zamanlarda söz konusu olmuştur. Böylece sıkı bir Mâtürîdîlik savunusu yapan Mercânî, daha da ileri giderek Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'ın "fırka-ı nâcîye" olduğunu, bu kesimin de Ebu Hanife'nin metodunu benimseyen İmam Mâtürîdî ve onun takipçileri olduğunu kaydetmekten geri durmamıştır.⁹¹

Mercânî'nin yukarıdaki açıklamalarında, Eş'arîliğin öncesinin Mu'tezile'ye dayandırılması, Eş'arî'nin fikirlerindeki hataların kaynağı olarak Mu'tezilî geçmişini olarak görülmesi, diğer taraftan Ebû Hanife'nin takipçileri olan Mâtürîdîlerin asıl Ehl-i sünnet temsilcileri olarak takdim edilmesi, Eş'arî olan İcî ve Devvânî'ye olduğu kadar Mâtürîdîliğin cılız sesi Gelenbevî'ye karşı da sert bir tepki olarak anlaşılmalıdır. Mercânî'nin Eş'arîliğin geçmişini Mu'tezile'ye, Mâtürîdîliğin geçmişini ise Ebû Hanife'ye nispeti, Mâtürîdîliği önder mezhep olarak ön plana çıkaran bir tavidir. Bu tavrı ile Mercânî, Eş'arîlerin Ehl-i sünnet'in önderi olamayacağını, bir önderlikten söz edilecekse, bu önderin Mâtürîdîler olması gerektiği söylemektedir.

Ehl-i sünnet'in kimliği konusunda *Akâidu'l-adudiyye* merkezli olarak İcî, Devvânî, İbn Kâvân, Gelenbevî ve Mercânî arasında yaşanan bu gerilimin bir benzerinin *Şerhu'l-Akâid* haşiyeye geleneğinde Sa'duddin et-Teftâzânî (ö.792/1390), Ebû İshâk İsmüddîn İbrâhîm el-İsferâyînî (ö.945/1538) ve Veliyyüddîn Cârullah Muhammed (ö.1151/1738) arasında yaşandığı görülmektedir. *Şerhu'l-Akâid* üzerine yazdığı haşiyeye ile meşhur olan Eş'arî âlimi İsmüddîn İbrâhîm el-İsferâyînî eserinde Teftâzânî'nin "Ehl-i sünnet diye isimlendirildiler" ifadesini şerh ederken, "Teftâzânî burada ilk isimlendirilmeden bahsetmektedir. Bu cümlede Mâtürîdiyye'nin de bu isimle isimlendirilmesine yönelik bir red yoktur. Onların bu şekilde isimlendirilmelerinden veya 'isimlendirildiler' ibaresindeki çoğul sığadan sonra 'sünnetin zahirini korumaya çalışan ve cemaatin fikir birliğinde oldukları' ifadesi vardır. Bu sebeple bazı konularda Eş'arîlere muhalif olsalar da Mu'tezile'nin fikirlerini iptal etmeye ve sünneti yaşatmaya çalışanlar olarak Mâtürîdiyye'nin de 'ona tabi olanlar' ifadesi kapsamında anlaşılması gere-

91 Mercânî, *Hâşiyetü Şerhi'l-'Akâidi'l-Adudiyye*, 1: 35, 36

kir. Eş'arî geleneğın bir âlimi olan Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin Eş'arî'ye muhalefet etmesinin onun Eş'arî'nin öğrencilerinden olduğu gerçeğini nasıl değiştirmezse, Mâtürîdîlerin bazı konularda Eş'arî'ye muhalefet etmesi de onun takipçileri olmadığı anlamına gelmemektedir."⁹² demektir. Bu ifadelerden İsamüddîn'in Mâtürîdîleri de Ehl-i sünnet kapsamına almak amacıyla Mâtürîdîleri Eş'arîlerin takipçileri olarak takdim ettiği, diğer ifadeyle, Mâtürîdîliği Eş'arîlik içinde ele aldığı anlaşılmaktadır.

Bu yaklaşım tarzının Mercânî örneğinde olduğu gibi Mâtürîdîler tarafından kabulü zor bir durum olduğu aşıkârdır. Mâtürîdîlerin buna itirazı ünlü Osmanlı kadı, fakih ve mantıkçısı Veliyyüddîn Cârullah Muhammed Efendi tarafından izhar edilecektir. Veliyyüddîn Muhammed Efendi, İsamüddîn el-İsferâyînî'nin *Şerhu'l-Akâid* üzerine yazdığı haşiyesinin üzerine yazdığı haşiyede, İsamüddîn el-İsferâyînî'nin "Mâtürîdîleri, Eş'arîlere tabi olanlar grubuna eklemen gerekir" şeklinde Eş'arîleri önceleyen ifadelerini açıklarken, İsamüddîn'in bu ifadesini kabul edilemez bularak sert şekilde karşılık vermektedir. Ona göre Ebû Mansur el-Mâtürîdî, Ebû Nasr el-Abbâs, Ebûbekir el-Cüzcânî, Ahmed b. Hasan eş-Şeybânî'den oluşan çizgi; Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail b. İshâk, b. Sâlim b. İsmail b. Abdillâh b. Bilâl b. Ebî Bürde b. Ebi Mûsa el-Eş'arî'den oluşan çizgiden yirmi yıl daha öncedir. Bu sebeple Mâtürîdîlerin Eş'arîlerin takipçisi olarak kabul edilmesi yanlıştır.⁹³ Diğer taraftan Mâtürîdî geleneğın Eş'arî gelenekten yirmi yıl daha önce olması sebebiyle, Nesefî şârihi Teftâzânî'nin *Şerhu'l-makâsıd*'da dile getirdiği Eş'arî'nin, sünnete koşarak Mu'tezile'ye muhalefet edenlerin ilki olduğu düşüncesi⁹⁴ de kabul edilebilir değildir. Ona göre, Teftâzânî'nin bu ifadesinin yerine "Eş'arî'nin Cubbâi'ye muhalefet ederek Mu'tezilî görüşlerden uzaklaşan ve sünnete, yani nebi ve cemaatin, sahabenin yoluna yönelenlerin ilki" olduğu ifadesi daha isabetli olurdu.⁹⁵ Buna göre Veliyyüddîn Muhammed, Eş'arîlerin kendi mezheplerini öne çıkararak Ehl-i sünnet'in lideri olarak takdimine karşı, geriye doğru ilim silsilesinin önceliğini bir delil olarak söz konusu ederek, Mâtürîdîlerin Eş'arîlerden daha önce ve bu sebeple de üstün olduğunu ispat etme yoluna gitmiştir.

92 Ebû İshâk İsamüddîn İbrâhîm el-İsferâyînî, *Hâşiyetü'l-İsâm 'alâ şerhi's-Sa'd 'ale'l-'Akâ'id'i'n-Nesefiyye (Şurüh ve'l-havâşiyü'l-akâidi'n-Nesefiyye içinde)*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1434), 779.

93 Cârullah Muhammed Veliyyüddîn, *Hâşiyetü Veliyyüddîn 'alâ hâşiyeti İsam 'alâ şerhi's -Sa'd 'ale'l-'Akâ'id'i'n-Nesefiyye (Şurüh ve'l-havâşiyü'l-akâidi'n-Nesefiyye içinde)*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013), 1: 784.

94 Mes'ud b. Ömer b. Abdullâh Sa'deddin et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsıd*, thk. İbrahim Şemseddin (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011), 1: 464, 465.

95 Veliyyüddîn, *Hâşiyetü Veliyyüddîn 'alâ hâşiyeti İsam 'alâ şerhi's -Sa'd 'ale'l-'Akâ'id'i'n-Nesefiyye (Şurüh ve'l-havâşiyü'l-akâidi'n-Nesefiyye içinde)*, 1: 784.

Kelâmın şerh ve hâşiye dönemini başlattığı düşünülen Teftâzânî ise bazı muhaşşilerinden farklı olarak Ehl-i sünnet'in eşitler olarak Eş'arî ve Mâtürîdîlerden oluştuğu kanaatindedir. Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*'de husun ve kubuhun aklı olup olmadığı meselesini ele alırken, "Ehl-i sünnet'ten Hanefiler Mu'tezile'nin görüşüne benzer olarak bazı varlıkların güzelliğini ve kötülüğünü aklın idrak edebileceğini söylemişlerdir" diyerek⁹⁶ Hanefî/Mâtürîdî geleneği açıkça Ehl-i sünnet'te dâhil etmektedir. Aynı olumlu tavrı mü'min, kâfir ve fâsığın durumunu incelerken de sürdüren Teftâzânî, konu ile ilgili kanaatini açıkça beyan etmektedir. Teftâzânî'ye göre Horosan, Irak, Şam ve diğer Müslüman beldelerde yaşayanların çoğu Ehl-i sünnet'ten Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin ashabıdır. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, Ebû Ali el-Cubbai'ye muhalefet ederek mezhebini değiştiren ve Hz. Peygamber ve sahabenin yolu olan Ehl-i sünnet mezhebine geçenlerin ilkidir. Mâverâünnehir diyarında ise Ehl-i sünnet, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin taraftarlarıdır. Mâtürîdî Ebû Nasr el-İyâzî'nin, o da Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin arkadaşı olan Ebûbekir el-Cüzcânî'nin öğrencisidir. O ise Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin öğrencisidir. Bu iki fırka arasında tekvin, imanda istisna ve mukallidin imanı meseleleri gibi bazı meselelerde görüş ayrılığı söz konusudur.⁹⁷ Bu bilgiler ışığında *Şerhu'l-Akâid* muhaşşisi İsmâüddîn'in Teftâzânî'nin diğer eseri *Şerhu'l-Makâsîd*'daki bu ifadelerden haberdar olmadığı veya görmezden geldiği anlaşılmaktadır.

Teftâzânî'den sonra Eş'arîler arasında Mâtürîdîlerin de Ehl-i sünnet'e dâhil oldukları fikrinin iyice yerleştiğini söyleyebiliriz. Teftâzânî'nin çağdaşı Cürcânî (ö.816/1413), İcî'nin *Mevâkıf*'ını şerh ederken konu ile ilgili olarak, Âmidî'nin Ebû Hanîfe'yi Ehl-i sünnet'in Mürcie'sinden saydığı bilgisini eklemekten başka bir katkıda bulunmamıştır. Cürcânî, Ehl-i sünnet'in kimleri ifade ettiğine dair soruyu ise *Ta'rifât*'ında cevaplamaktadır. Ona göre Ehl-i sünnet, Eş'arîler ve Mâtürîdîlerdir. Bu iki fırka felsefecilerin görüşlerine değil, Kur'an ve sünnete bağlı kalarak akidelerini oluşturmuşlardır.⁹⁸

Fâtih devri Osmanlı âlimlerinden Şemseddin Ahmed el-Hayâlî (ö.875/1470 [?]) *Şerhu'l-Akâid hâşiyesi*'nde Teftâzânî'nin "Ehl-i sünnet diye isimlendirildiler" ibaresini şerh ederken, "Şam, Irak, Horasan gibi birçok diyarda meşhur olduğu üzere burada "Ehl-i sünnet" ifadesi ile kastedilen Eş'arîlerdir. Ancak Mâverâünnehir bölgesinde Ehl-i sünnet, Ebû Mansur el-Mâtürîdî'nin öğrencilerinin oluşturduğu Mâtürîdiyye'dir. Mâtürîdî, Semerkand yakınlarında bir

96 Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. İbrahim Şemseddin (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011), 1: 215.

97 Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 464, 465.

98 Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbu'l-Ta'rifât*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşî, 3. Bs (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2012), 98.

köydür. Bu iki grup arasında tekvin ve benzeri bazı konularda ihtilaf vardır.”⁹⁹ demektedir. Hayâlî'nin her iki fırkayı Ehl-i sünnet topluluğuna dâhil eden bu ifadelerinin Teftâzânî'nin *Şerhu'l-makâsîd*'indeki ifadeleriyle aynı olduğu dikkat çekicidir. Bu da Hayâlî'nin İsmüddîn'in tersine, görüşleri üzerine hâşiye yazdığı âlimin eserlerine vâkıf olduğunu ve şerhine dâhil ettiğini göstermektedir.

Şerhu'l-Akâid'e haşiye yazan diğer bir isim olan Muslihuddin Mustafa el-Kestelî (ö.901/1496) de Hayâlî'nin yolundan giderek hemen hemen aynı ifadelerle her iki mezhebi eşit Ehl-i sünnet mezhepler olarak tanımlamaktadır.¹⁰⁰

Bir Mâtürîdî muhaddisi olma özelliği ile Ebû'l-Abbâs Zeynüddîn ez-Zebîdî (ö. 893/1488) de eseri *et-Tecrîdü's-sarih*'te bu konuya değinmektedir. Ona göre, bir takım zararlı akımların İslâm akidesini kendi düşüncelerine göre te'vil ederek yozlaştırdıkları bir dönemde Türkistan'da Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Bağdat'ta Ebû'l-Hasan el-Eş'arî yetişerek Ehl-i sünnet akidesini savunmuştur. Mâtürîdî'yi “mütakellimlerin imamı” ve “Ehl-i Hakk'ın mürşid-i enâmî” olarak niteleyen Zebîdî, bu iki âlimi İslâm'ın gözbebekleri olarak görmektedir.¹⁰¹

Taşköprizâde Ahmed Efendi'ye (ö.968/1561) göre de Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'ın kelam ilminde biri Hanefî mezhebine mensup diğeri Şafî mezhebine mensup olan iki önderi vardır. Bunlardan ilki Ebû Mansur el-Mâtürîdî olup “hidâyetin imamı/önderi” diye isimlendirilir. Diğeri ise, “sünnetin şeyhi”, “mütakellimlerin imamı” ve “cemaatin imamı” denilen Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'dir.¹⁰²

Osmanlılar zamanında kelâmî anlamda Ehl-i sünnet'in Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik'ten oluştuğu fikrinin yerleştiği söylenebilse de, Ramazan b. Muhammed Efendi'nin (ö. 1017/1608) aykırı görüşü Eş'arîliğe karşı bir tavrın hâlâ mevcut olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Ramazan Efendi, Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akâid*'i üzerine yazdığı şerhinde, Ömer Neseffî'nin “Ehl-i Hakk” ifadesini açıklarken, “Ehl-i Hakk, bir şeyin Allah katında hak olduğunu burhan ve hüccetlerle açıklayanlardır ki, onlar Ehl-i sünnet ve'l Cemaat'tır”¹⁰³ diyerek geniş bir Ehl-i sünnet tanımı yapmaktadır. Tekvin meselesini ele alırken ise, yine Neseffî'nin “Tekvin bize göre mükevvenenden başkadır” ifadesini “Yani Mu'tezile

99 Şemseddin Ahmed el-Hayâlî, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-'Akâ'id'i'n-Neseffîyye (Şurûh ve'l-havâşîyu'l-akâidi'n-Neseffîyye li Ehl-i-Sünneti ve'l-Cema'ati'l-Eş'arîti ve'l-Mâtürîdiyye içinde)*, thk. Âhmed Ferîd el-Mezîdî (Beirut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2013), 1: 785.

100 Muslihuddin Mustafa el-Kestelî, *Hâşiyetü'l-Kestelî 'alâ Şerhi'l-'Akâid* (İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2014), 17.

101 Ebu'l-Abbâs Zeynüddîn ez-Zebîdî, *et-Tecrîdü's-sarih tercemesi ve şerhi*, trc. Kâmil Miras, 4. Bs (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1978), 6: 12.

102 Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fî mevziâti'l-ulûm* (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 2: 133, 134.

103 Ramazan Efendi b. Muhammed, *Şerhu Ramazan efendi 'alâ Şerhi'l-'Akâid*, 2. Bs (Çenberlitaş (İstanbul): Şirket-i Sâhide-i Osmâniyye, 1320), 25.

ve Eş'arîlerin tersine, biz Ehl-i sünnet'e göre tekvin mükevvenenden başkadır¹⁰⁴ cümlesi ile şerh etmektedir. Onun açık şekilde Eş'arîleri dışlayan bu tavrında Teftâzânî'nin yaptığı şerh çalışmasında Eş'arîleri sürekli muhakkik âlimler,¹⁰⁵ derin bilgi sahipleri¹⁰⁶ olarak tanımlamasına ve Eş'arî görüşleri ön plana çıkarma gayretine bir tepki olarak düşünmek gerekir.

Hilâfiyyât edebiyatının önemli isimlerinden Muhammed b. Velî el-Kırşehrî (ö.1165/1752) de eseri *Kitâbu'z-zübde fî ilmi'l-Kelâm*'da yetmiş üç fırka hadisini zikrederek, kurtuluşa olan firkanın peygamberin ve ashabının üzerinde olduğu Ehl-i sünnet fırkası olduğunu söylemektedir.¹⁰⁷ Ehl-i sünnet fırkasının kimlerden oluştuğu sorusunu irade ve kelam sıfatlarını ele aldığı bölümlerde cevaplayarak Eş'arî ve Mâtürîdîlerin beraberce Ehl-i sünnet'i oluşturduğunu belirtmektedir.¹⁰⁸

Mâtürîdiyye ile Eş'arîyye arasındaki görüş ayrılıkları hakkında yazdığı eseriyle tanınan Eş'arî âlim Ebû Azbe (ö.1172/1759) birleştirici bir Ehl-i sünnet anlayışına sahiptir. Ebû Azbe'nin "Ehl-i sünnet kelâmının iki kutbu vardır. Birincisi Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, ikincisi de Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'dir. Bunlardan herhangi bir tanesine tabi olan herkes akîde bakımından fesad ve sapıklıktan uzak olup güvendedir."¹⁰⁹ şeklindeki sözleri, onun konu ile ilgili anlayışını açık olarak ortaya koymaktadır. Yine Eş'arîlerle Hanefî/Mâtürîdîlerin beraberce Ehl-i sünnet'i oluşturduğunu şeklindeki fikrini pekiştiren ve onun itikâdî mezhebinin Eş'arîlik olduğunu anladığımız sözleri ise şu şekildedir: "Şeyhimiz Eş'arî ve Ebû Hanife birbirini destekleyen âlimlerdir... Bunların her ikisi de Ehl-i sünnet'ten olup, kurtuluşa eren firkanın esaslarını belirlemişlerdir."¹¹⁰

Ünlü tarih ve biyografi âlimi Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ ez-Zebîdî (ö.1205/1791) de *İthâfu's-sâdeti'l-müttakin* adlı eserinde, Ehl-i sünnet'in üstünlüklerinden bahsederken, "Ehl-i sünnet denince kastedilenin Eş'arîler ve Mâtürîdîler olduğunu söylemektedir.¹¹¹ Devamında ise Zebîdî'nin her iki ekolün ilim adamlarını tek tek ve uzunca bir liste halinde sıraladığı görülmektedir.

Osmanlı mutasavvıflarının önemli ismi Ahmed Ziyâeddin Gümüşhanevî (1813-1893) de fırka-i nâciye rivayetine itibar ederek, mezhep tasnifi yapanlar-

104 Ramazan Efendî, *Şerhu Ramazan efendî 'alâ Şerhi'l-'Akâid*, 158.

105 Ramazan Efendî, *Şerhu Ramazan efendî 'alâ Şerhi'l-'Akâid*, 154.

106 Ramazan Efendî, *Şerhu Ramazan efendî 'alâ Şerhi'l-'Akâid*, 159.

107 Muhammed b. Velî el-Kırşehrî, *Kitâbu'z-Zübde fî ilmi'l-Kelâm*, İstanbul Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi Mehmed Asım Bey Koleksiyonu, nr: 254, 5-b.

108 Kırşehrî, *Kitâbu'z-Zübde fî ilmi'l-Kelâm*, 84-b, 85-a.

109 Hasan b. 'Abdilmuhsin Ebû Azbe, *er-Ravzatü'l-behiyye fimâ beyne'l-Eş'ariyye ve'l-Mâtürîdiyye* (Haydarâbâd: Matbaatü Dâiretü'l-Meârifü'n-Nizâmîyye, 1322), 3.

110 Ebû Azbe, *er-Ravzatü'l-behiyye*, 65.

111 Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ ez-Zebîdî, *İthâfu's-sâdeti'l-müttakin bi şerhi ihyâi 'ulümi'd-dîn* (Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 1994), 2: 2, 3.

dandır. Ona göre de sadece bir fırka dışında tüm fırkalar dalalet içindedir. Kurtuluşta olan bu tek fırka, Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'tır. Bu mezheb mensupları inançla ilgili konularda iki imama tâbi olmuşlardır. Bunlar İmam Mâtürîdî ve İmam Eş'arî'dir. Bu iki imamın aralarında esasa dair herhangi bir ihtilâf yoktur. Sadece teferruata dair birtakım konularda küçük ayrılıklar olmuştur. Bu iki imama bağlı olanlar birbirlerini kardeş bilir, diğerlerini sapıklıkla veya bid'atla itham etmezler.¹¹²

Ünlü Osmanlı devlet adamı Giritli Sırrı Paşa (1844-1895) mezhepleri yetmiş üç fırka hadisi doğrultusunda ele alarak fırka-i nâciye ile kastettiği Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'ı Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'ye tabi olanlar şeklinde tarif etmektedir.¹¹³

Son dönem Osmanlı âlimlerinden Harpûtî, (1842-1916) mezhepler ve görüşlerini ele aldığı eseri *Tarih-i ilm-i kelâm*'da fırka-i nâciye olarak nitelediği Ehl-i sünnet mezhebinin selef ve Eş'arîler'den oluştuğunu söylemektedir.¹¹⁴ Ancak bu konu müellifin *Tenkîhu'l-kelâm* ve *Tekmile-i tenkîhu'l-kelâm* isimli eserlerinde tekrar ele alınarak tashih edilmektedir. Harpûtî, *Tenkîhu'l-kelâm*'ında Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i diğer bütün sahabelerden üstün tutmak, Hz. Peygamber'in damatları Osman ve Hz. Ali'yi sevmek, Hz. Muhammed'in sahabesini övmek, mest üzerine mesh etmeyi caiz görmek, her iyi veya günahkâr kişinin arkasında namaz kılmayı Ehl-i sünnet'in şiarları olarak saymaktadır.¹¹⁵ Ona göre Ehl-i sünnet'in iki büyük imamı vardır. Bunlardan biri Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, diğeri de Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'dir.¹¹⁶

Harpûtî'nin akıl ile ilgili değerlendirmeleri de onun Ehl-i sünnet anlayışı hakkında kesin bilgiler vermektedir. Ona göre, Ehl-i sünnet'in iki grubundan birini oluşturan Mâtürîdîler akli varlıkların husun ve kubuhunu idrak etmenin aracı olarak görmüşlerdir. Ehl-i sünnet'in diğer grubu olan Eş'arîler ise, bunu kabul etmemişlerdir. Aynı şekilde Ehl-i sünnet'ten Mâtürîdîler marifetullah konusunda akli yeterli görürken, yine Ehl-i sünnet'ten Eş'arîler aklın marifetullah konusunda yeterli olmayacağını söylemişlerdir.¹¹⁷ Harpûtî hem Eş'arî hem de Mâtürîdî kelâm geleneği âlimlerini Ehl-i sünnet'in âlimleri olarak zikretmektedir.¹¹⁸ Harpûtî *Dârü'l-Fünûn-u Osmânî*'de kelâm hocalığı yaptığı yıllarda, devrin kelâmî sorunları-

112 Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevi, *Ehl-i Sünnet İtikâdı*, 8.

113 Sırrı Girîdî, *Ârâu'l-milel*, (İstanbul: A.M. Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, 1303), 192.

114 Abdüllatif Harpûtî, *Kelâm Tarihi*, trc. Muammer Esen, 2. Bs (Ankara: Ankara Okulu yayınları, 2012), 84.

115 Abdüllatif Harpûtî, *Tenkîhu'l-kelâm fî 'akâidi ehl-i'l-İslâm*, trc. Fikret Karaman (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2016), 232.

116 Harpûtî, *Tenkîhu'l-kelâm*, 175.

117 Harpûtî, *Tenkîhu'l-kelâm*, 188.

118 Harpûtî, *Tenkîhu'l-kelâm*, 169, 176, 239.

na çözüm bulmak için kapsamlı ve kuşatıcı bir eser yazma gayretine girişmiştir. Çağdaş dinsizlere cevap vermek ve İslâm'ı savunmak amacıyla yeni bir kelâmî arayışa yönelen ve hedef kitlesi tüm Müslümanlar olan Harpûti'nin, Ehl-i sünnet kavramını, birleştirici bir kavram olarak düşündüğü muhakkaktır.

Osmanlı kelâm birikiminin Cumhuriyet dönemine aktarılmasında önemli katkıları olan Seyyid Bey (1873-1925), kaza ve kader meselesini ele aldığı eserinde mezhepler hakkında kısa bilgiler verdikten sonra Ehl-i sünnet'in kimliğine de değinmiştir. Seyyid Bey, Ehl-i sünnet'i müteakaddimûn ve müteahhirûn şeklinde ikiye ayırarak Ehl-i sünnet'in müteakaddimûnunun başta ashâb ve tâbiîn olmak üzere hicrî üç yüz yılına kadarki fakihler, müctehidler, muhakkik hadisçiler ve salih âlimlerden oluştuğunu söylemektedir. Bu âlimler Allah'ı kemâl sıfatlarla niteleyerek, ulûhiyetine zarar verebilecek yorumlardan ve her türlü cismânîlikten tenzih etmiş, müteşâbihleri ilâhî murada göre uygun olacak şekilde tevil etmişlerdir. Ehl-i sünnet'in müteahhirûnu ise İmam Eş'arî ve İmam Mâtürîdî'nin izinden gidenlerden oluşmaktadır.¹¹⁹ Seyyid Bey'in Ehl-i sünnet âlimlerden bahsederken onların müteşâbihleri Allah'ın şanına yakışacak şekilde tevil eden, teşbihe karşı olan âlimler olduğunu söylemesi, hadisçilerden de muhakkik olanları bu gruba dâhil etmesi, kendilerinin de Ehl-i sünnet ve'l-cemaat olduklarını iddia eden Selefî çevrelere bir reddiye niteliğindedir.

Osmanlı Devletinin son döneminde yetişen ve Osmanlı kelâm birikimini Türkiye Cumhuriyeti ilim dünyasına taşıyan önemli kelâm âlimlerinden İsmail Hakkı İzmirli (1869-1946), Ehl-i sünnet'i önce âmme ve hâsse olarak ikiye ayırmakta, Selefîyye'yi Ehl-i sünnet-i hâsse, Eş'arîlerle Mâtürîdîleri Ehl-i sünnet-i âmme olarak nitelemektedir. Daha sonra Selefîyye'nin kelâm metoduna karşı çıktığını zikreden İzmirli, kelâmî anlamda Ehl-i sünnet'in Eş'arîlerle Mâtürîdîler olduğunu söylemektedir.¹²⁰

Son devir din ve siyaset adamı Mehmet Vehbi Efendi (1862-1949) de itikâdî fırkaları sekize ayırarak, fırka-i nâciye hadisine uygun olarak bunlardan sonuncusunun fırka-i nâciye olduğunu söylemektedir. Ona göre, kurtuluşa olan bu fırkaya kadar fırka sayısı yetmiş ikidir. Hz. Peygamberin ümmeti icabet ümmeti ve davet ümmeti olmak üzere ikiye ayrılır. İcabet ümmeti Hz. Peygamber'in İslâm davetine icabet ederek inananlar iken, davet ümmeti İslâm davetine icabet etmeyip, iman etmeyen diğer din mensuplarıdır. Hadiste Hz. Peygamberin "benim ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır" demesi dalâlet fırkaları için de bir şeref kaynağıdır. Çünkü bu bid'atçı fırkalar dalâlette olsalar da icabet ümme-

119 Seyyid Bey, *Usûlü Fıkıh Derslerinden İrâde, Kazâ ve Kader* (İstanbul: Kader Matbaası, 1338), 118.

120 İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni ilm-i kelâm* (Ankara: Ankara Okulu yayınları, 2013), 91, 98, 99.

tinden yani İslâm içinde sayılmışlardır. Son fırka olan kurtuluştaki fırka ise Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'tir. Bunlar Mâtürîdiyye ile Eş'arıyye'dir. Usûlde farklı olmalarından tek fırka olarak isimlendirilir. Bunlara fırka-i nâciye denilmesinin sebebi, akıllarına güvenerek nasların zahirine zarar vermemeleridir. Diğer fırkalar da kendine fırka-i nâciye dese de, usul ile ilgili konularda açık nasları heveslerine uyarak te'vil etmiş ve Allah resulünün sünnetine ve ashabına muhalif olmuşlardır. Bununla beraber bid'at ehlinin ebediyen cehennemlik olmadığını belirten Mehmet Vehbi Efendi, cehennemde bir dakika bile kalmalarının peygamberin hadisinin doğruluğu için yeterli olduğunu vurgulamaktadır.¹²¹

Diyanet İşleri başkanlığı da yapmış olan son dönem âlimlerinden Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971), mezhepleri fırka-i nâciye hadisi çerçevesinde ele almaktadır. Ona göre, fırka-i nâciyeden olan âlimler, bid'atten uzak, sünneti layığı ile temsil eden, dini nasları kendi arzusuna göre te'vil ve tahrif etmeyen ve Müslümanlar arasında ayrılık çıkarmayan âlimlerdir. Bu sebepten kendilerine Ehl-i sünnet ve'l-cemaat denilmiştir. Bunlar kitaba, sünnete ve kitap ve sünnete uygun olan akli delillere bağlanırlar. Bunlar Selefiyye, Mâtürîdiyye ve Eş'arıyye'dir. Mâtürîdiyye ve Eş'arıyye arasındaki anlaşmazlık usûle ait meselelerde değil, cüziyâta dair meselelerdedir.¹²²

Yaptığı tahkik çalışmaları ile öne çıkan son dönem Osmanlı âlimlerinden Zâhid Kevserî (1879-1952) de, Selef arasında metot bakımından hadisçi-kelamcı şeklinde görüş ayrılığı yaşandığını Mu'tezile, Eş'arıyye ve Mâtürîdiyye'nin kelam metodunu kabul ederken, Ehl-i hadis geleneğinden Seleflerin, Kur'an'ın zahirine ve Hz. Peygamberin sünnetine sıkı bağlılığı metot edindiğini zikretmektedir. Devamında Selefleri, teşbih ve tescim ile suçlayan Kevserî, Selefleri Ehl-i sünnet kapsamından çıkararak, Ehl-i sünnet'in Eş'arîler ile Mâtürîdîler olmak üzere iki ekolden oluştuğunu söylemektedir.¹²³

Sonuç

Kronolojik olarak incelendiğinde Müttekaddimûn döneminde gerek Eş'arîler gerekse Mâtürîdîler kendi mezheplerinin Ehl-i sünnet olduğunu iddia etmişlerdir. Bu dönemde firak edebiyatının önemli isimleri olan Abdulkahir el-Bağdâdî, Ebu'l-Muzaffer el-İsferâyînî istisna isimler olarak her iki geleneği Ehl-i sünnet olarak kabul etmişlerdir.

121 Mehmet Vehbi Efendi, *Akâid-i hayriyye tercümesi* (İstanbul: Ahmet Kâmil Matbaası, 1340), 10-12.

122 Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah ilm-i kelâm*, 3. Bs (İstanbul: Ravza Yayınları, 2017), 21-23.

123 İbn Asâkir, *Tebyînu kizbe'l-müfterî fî mâ yünsebu ile'l-imâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Zâhid el-Kevserî (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, el-Cezîretü li'n-Neşr ve't-Tevz'i', 2010) (Muhakkikin önsözü)17-25.

Müteahhirûn döneminde Eş'arîler arasında Tefâtânî'den itibaren, Mâtürîdîlerin de Ehl-i sünnet'e dâhil oldukları konusunda fikir birliği sağlanmıştır. Mâtürîdîler arasında Eş'arîlerin de Ehl-i sünnet'e dâhil oldukları noktasındaki fikir birliğinden ise, Şemseddin es-Semerkindî'den itibaren söz edebiliriz. Bununla beraber oluşan bu mutabakatlarda Ramazan b. Muhammed gibi bazı münferid âlimlerin birer istisna olarak zikredilmesi de uygun olacaktır. Eş'arîler arasında Mâtürîdîlerin de Ehl-i sünnet'e dâhil olduklarına dair sağlanan fikir birliği XIV. yüzyıla denk gelmektedir. Yine Mâtürîdî gelenek için de aynı fikir birliğinden XIV. yüzyıldan itibaren söz edebiliyoruz. Bu durumda Eş'arîler ile Mâtürîdîlerin Ehl-i sünnet'e dâhil olmaları bakımından birbirlerini aynı dönemlerde kabullendikleri sonucu ortaya çıkmaktadır.

Ehl-i sünnet kelimeleri olan Eş'arîliği ve Mâtürîdîliği benimseyen âlimlerin Ehl-i sünnet'in kimliği konusundaki kanaatleri incelendiğinde ise dört tavırla karşılaşılmaktadır:

Birincisi, sadece kendi mezhebini Ehl-i sünnet kabul eden anlayıştır. Eş'arî kelâm geleneğine mensup âlimlerden başta İmam Eş'arî olmak üzere Cüveynî, Gazzâlî, İcî, Devvânî, İbn Kâvân kendi mezheplerine uyanları yani Eş'arîleri Ehl-i sünnet olarak görmekte, Hanefî/Mâtürîdîleri dışlamaktadırlar. Hanefî/Mâtürîdî gelenekten de Hâkim es-Semerkindî, Ebû Şekûr es-Sâlimî, Pezdevî, Ebu'l-Muîn en-Nesefî, Lâmîşî, Habbâzî ve Ramazan b. Muhammed'in kendi mezhep mensuplarını Ehl-i sünnet olarak görürken, Eş'arîleri dışladıkları görülmektedir. Özellikle mütekaddimûn dönemi ve öncesinde Hanefî/Mâtürîdîler arasında Eş'arî geleneği Ehl-i sünnet kabul eden âlimin olmaması dikkat çekicidir. Bununla beraber İmam Eş'arî hariç, Eş'arî fırak edebiyatı yazarları olarak şöhret bulmuş âlimlerinin Hanefî/Mâtürîdîleri Ehl-i sünnet olarak tanımladıklarını söyleyebiliriz.

İkincisi, biri lider, diğeri lidere tâbi olan mezhep olmak üzere Ehl-i sünnet'in iki mezhepten oluştuğunu kabul eden anlayıştır. Bu kanaatte olanlar Ehl-i sünnet'in kapsamı için biri geniş, diğeri dar ve özel iki daire kabul ederek, diğeri mezhep mensuplarını geniş daire içinde dâhil ederek Ehl-i sünnet kabul etmekte, ama lider mezhep olarak kabul ettikleri kendi mezheplerinin mensuplarını daha dar ve özel daire içinde değerlendirmektedir. Bu anlayıştaki âlimlere göre, kendi mezheplerine mensup olanlar Ehl-i sünnet'in asıl temsilcileri olurken, diğeri mezhep mensupları onları takip eden, kendilerine tâbi olan ikincil unsur olarak görmektedir. Eş'arî gelenekten İsamuddîn el-İsferâyînî, Hanefî/Mâtürîdî gelenekten Veliyyüddîn Cârullah Muhammed ve Şihâbüddîn el-Mercânî'nin tavrı bu kategoride değerlendirilebilir.

Üçüncü görüş ise Ehl-i sünnet'ten bahsedilirken zikredilen "Eş'arîler" ifadesinin Mâtürîdîleri de kapsadığını kabul eden anlayıştır. Bu anlayışın bazı Mâtürîdîler katında da itibar gördüğü görülmektedir. Bu tavır genellikle alanlarında otorite metin haline gelmiş Eş'arî kelam eserlerinin Mâtürîdî şârih ve muhaşşîlerince dillendirilmiştir. Molla Fenârî, Gelenbevî ve Siyâlkûtî bu anlayışı kabul eden âlimler arasında zikredilebilir.

Dördüncüsü ise Eş'arî ve Mâtürîdî mezhepleri arasında ayırım yapmadan, her ikisini de eşitler olarak Ehl-i sünnet olarak kabul eden anlayıştır. Eş'arîlerden Bağdâdî, Ebu'l-Muzaffer el-İsferâyînî, Şehristânî, Râzî, Âmidî, Teftâzânî, Cürcânî, Ebû Azbe, Zebîdî, Harpûtî bu anlayışı taşımaktadır. Mâtürîdîlerden de Ebû İshak Saffâr, Sâbûnî, Şemseddin Semerkandî, Bâbertî, Hayâlî, Kestelî, Zeynuddin ez-Zebîdî, Taşköprîzâde, Kırşehrî, Gümüşhânevî, Giritli Sırrı Paşa, İsmail Hakkı İzmirli, Mehmet Vehbi, Efendi Ömer Nasuhi Bilmen, Zahid Kevserî bu anlayışı kabul etmişlerdir. Bu görüşü kabul eden âlimlerin sayısını artırmak ve özellikle Osmanlıların son dönemlerinden itibaren bu anlayışın daha da yerleştiğini söylemek mümkündür. Bu anlayış günümüzde Ehl-i sünnet telakkisinde de hâkim olan anlayıştır.

Bu çalışma sonunda ortaya çıkan diğer dikkat çekici husus, Osmanlılar döneminde Eş'arîler ile Mâtürîdîlerin beraberce Ehl-i sünnet'i oluşturduğuna dair fikir birliğinin yerleşmeye başladığı söylenebilmekle beraber, bu iki mezhepten birinin ön plana çıkarılmasına şiddetle karşı çıkılmasıdır. Bu dönemde Eş'arîliği ve Mâtürîdîliği eşit mezhepler olarak zikreden eserlere ve fikirlere tepki söz konusu olmazken, Eş'arîliği ön plana çıkarıcı ifadelerle şiddetle tepki gösterilmiştir. Bu durum medreselerde Eş'arî kelâm eserlerinin okutulmasından hareketle Osmanlı'nın Eş'arîleştiği iddiasına¹²⁴ bir reddiye olarak düşünülebilir. Devvânî ile İsamuddîn el-İsferâyînî'nin Eş'arîliği ön plana çıkaran tavırları karşısında, Mercânî ile Veliyyüddîn Cârullah Efendi'nin Mâtürîdî kelâm geleneğinin Eş'arî geleneğe göre daha üstün olduğu, bu sebeple Eş'arîlerin Mâtürîdîlere tabi olduklarını söylemenin gerektiği şeklindeki görüşleri bu meyanda anlaşılmalıdır. Yine Teftâzânî'nin, Mâtürîdîliğin otorite metni olan Nesevî akâid metninin şerhinde, sürekli Eş'arî âlimleri ve görüşlerini överek yüceltmesi karşısında Ramazan Efendi'nin, Teftâzânî'nin bu şerhi üzerine yazdığı şerhinde, Eş'arîleri Ehl-i sünnet olmamakla suçlaması da bu konudaki bir tepkinin tezahürü olarak değerlendirilmelidir.

124 Teftâzânî, *Şerhu'l-akâid*, trc. Süleyman Uludağ, 7. Bs. (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005), Mütercimim girişi, 31.

Özellikle şerh ve hâşiye türünü Mâtürîdî eserlerde Ehl-i sünnet'in kimliği tartışılırken tepkisel bir tavrın ortaya çıktığı gözlemlenmektedir. Mâtürîdî âlimlerin böyle tepkisel bir hareket içinde olmasının sebebi ise bu âlimlerin, otorite kelimelerinin olarak Osmanlı medreselerinde okutulan Eş'arî eserlerini şerh eden, hâşiye yazan konumunda bulunmalarıdır. Kendi mezhebini kollayan bir tavır içindeki Eş'arî eserlerde ilgili ifadeleri gören Mâtürîdî âlimler, ister istemez bu ifadelere tepki göstermek ve kendi mezheplerini müdafaa etmek durumunda kalmışlardır.

Kaynakça

- Âmidî, Ebü'l-Hasan Seyfeddîn. *el-Ebkâru'l-efkâr fi usûli'd-dîn*. Thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî. 2. Bs, 5 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Kütübi ve Vesâiki'l-Kavmiyye Merkezü Tahkîki't-Türâs, 2004.
- Bâbertî, Ekmeleddin. *Şerhu 'Akâdeti't-Tahâvî*. Thk. 'Abdu's-Selam b. 'Abdi'l-Hâdî Şennâr. Beyrut: Dârü'l-Beyrûfî, 2009.
- Bâbertî, Ekmeleddin. *Şerhu 'Umdeti'l-'Akâid*. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Amcazâde Hüseyin, 312.
- Bağdâdî, Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed. *el-Fark beyne'l-fırak*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1995/1416.
- Bâkılânî, Kâdî Ebû Bekir b. Tayyib. *el-İnsâf fîmâ yecibu i'tikâdühü ve lâ yecüzü'l-cehlü bih*. Thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. 5. Baskı. Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 1431.
- Beyâzîzâde, Ahmed Efendi. *İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri*. terc: İlyas Çelebi. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Muvazzah ilm-i kelâm*. 3. Bs. İstanbul: Ravza Yayınları, 2017.
- Birinci, Züleyha. "Ebû Bekir el-Bâkılânî'nin (ö. 403/1013) Suâlâtü Ehli'r-Re'yani'l-Kelâm fi'l-Kur'âni'l-Azîz Adlı Risâlesinin Tahlîl, Tahkîk ve Tercümesi -Neşr-" *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/2 (Güz, 2016)
- Buhârî, 'Alâeddin Muhammed b. Muhammed. *Mülcimetü'l-Mücessime*. Thk. Sa'îd Abdullatîf Fûde. Beyrut: Dârü'z-Zehâin, ts.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah el-Cu'fî. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Mustafa Dîb el-Buğa, Beyrut: 1987.

- Buhârî, Saffâr Ebu İshâk İbrahim b. İsmail. *Telhîsu'l-edille li kavâidi't-tevhîd*. Thk. Anjelika Brodersen. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Re'yyan, 2011.
- Bulut, İsmail, Öztürk Yunus, Genç Hafzullah. "Eş'arî'den Farklılaşan Eş'arîlik", *V. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu "Eş'arîlik" Bildirileri* (Kastamonu, 04-06 Mayıs 2018), ed. Mustafa Aykaç vd. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 19 Ekim 2018.
- Cürcânî, 'Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbü't-Ta'rîfât*. Thk. Muhammed 'Abdurrahmân el-Mar'âşî. 3. Bs. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2012.
- Cürcânî, 'Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkıf*. Trc. Ömer Türker. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Cüveynî, Ebû'l-Me'âlî 'Abdülmelik. *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâti'l-edille fi usûli'l-i'tikâd*. Thk. Es'ad Temîm. Beyrut: Müessesetü Kütübi's-Sekâfe, 1985.
- Demir, Abdullah. *Ebû İshâk Zâhid es-Saffâr'ın Kelâm Yöntemi*. Doktora tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Devvânî, Celâleddin. *Şerhu'l-'Akâidi'l-Adudiyye*. 2 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmirre, 1317.
- Ebû Azbe, Hasan b. 'Abdilmuhsin. *er-Ravzatü'l-behiyye fimâ beyne'l-Eş'ariyye ve'l-Mâtürîdiyye*. Haydarâbâd: Matbaatü Dâiretü'l-Meârifü'n-Nizâmiyye, 1322.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. "el-Fıkhü'l-Ebsat". *İmam-ı A'zamın Beş Eseri*. Terc. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- Esen, Muammer. *Ehl-i Sünnet Kavramının Oluşum ve Gelişim Süreci*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilafu'l-musallîn*. Thk. Hellmut Ritter. 3. Bs, 1 Cilt. Wiesbaden: en-Neşerâtü'l-İslâmiyye li Cem'iyyeti'l-Müsteşrikîn el-Âlmâniyye, 1980.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan. *Usûlü Ehli's-sünne ve'l-Cemâ'a -Risâletün ilâ ehli's-seğr-*. Thk. Muhammed es-Seyyid el-Cüleynd. Riyad: Dârü'l-livâ li'n-Neşr ve't-Tevzî, 1989.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Abdülkahir el-Bağdâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed. *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*. thk. Muvaaffak Fevzi el-Cebir. Dimeşk: el-Hikme, 1994.
- Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed. *Kavâidu'l-akâid*. trc. Harun Ünal. İstanbul: Çelik Yayınevi, ts.

- Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed. *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*. Thk. Muhammed Hasan Heyto. Dîmeşk: Dârü'l-Fikr, 1980.
- Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed. *Devlet Başkanlarına*, trc. Osman Şekerci. İstanbul: Sinan Yayınevi, 1969.
- Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed. *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*. Trc. Ahmed Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974.
- Gelenbevî, İsmâ'îl. *Hâşiyetü şerhi'l-'Akâidi'l-Adudîyye*. 2 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1317.
- Girîdî, Sırrı. *Ârâu'l-milel*. İstanbul: A.M. Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, 1303.
- Gömbeyaz, Kadir. "Bir firak müellifi olarak Fahreddin er-Râzî", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. ed. Ömer Türker, Osman Demir. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâeddin. *Ehl-i Sünnet İtikâdi (Câmi'u'l-Mutûn Tercümesi)*. trc. Abdülkadir Kabakçı, Fuad Günel. 7. Bs. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1966.
- Habbâzî, Celâleddîn 'Ömer b. Muhammed b. 'Ömer el-Hocendî. *Kitâbü'l-Hâdî fi usûli'd-dîn*. Thk. Adik Bebek. İstanbul, 2006.
- Harpûtî, Abdüllatif. *Kelâm Tarihi*. Trc. Muammer Esen. 2. Bs. Ankara: Ankara Okulu yayınları, 2012.
- Harpûtî, 'Abdüllatif. *Tenkîhu'l-keâm fi 'akâidi ehli'l-İslâm*. Trc. Fikret Karaman. İstanbul: Çelik Yayınevi, 2016.
- Hayâlî, Şemseddin Ahmed. *Hâşiyetü 'alâ Şerhi'l-'Akâ'idi'n-Neseftiyye (Şurûh ve'l-havâşiyu'l-akâidi'n-Neseftiyye li Ehli's-Sünneti ve'l-Cema'ati'l-Eş'âirati ve'l-Mâtürîdiyye içinde)*. Thk. Âhmed Ferîd el-Mezîdî. 5 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2013.
- İbiş, Fatih. "Ehl-i Hak Kimdir? Neseftî'nin Akâid Metni Üzerinden Gelişen Bir Tartışma", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/4 (Eylül/2015)
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan b. Hibetullah. *Tebyînu kizbe'l-müfterî fîmâ yünsebu ile'l-imâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. Thk. Zahid el-Kevseri. Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, el-Cezîretü li'n-Neşr ve't-Tevz'i', 2010.
- İbn Hümmam, Kemaleddin. *el-Müsâyere fi'l-akaidi'l-münciye fi'l-ahire*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed er-Ruveyfî, *Lisânü'l-'Arab*, 3. Baskı Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.

- İbn Kâvân, Hüseyin b. Şihâbüddin el-Keylânî eş-Şâfiî. *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyeye*. Thk. Nizâr Hammâdî. Beyrut: Darü Mektebeti'l-Maarif Naşirun, 2011.
- 'İcî, 'Adudullah ve'd-dîn 'Abdurrahmân b. Ahmed. *el-Mevâkıf fî 'ilmi kelâm*. Thk. Abdurrahman Umeyre. 3 Cilt. Beyrut: Darü'l-Ceyl, 1997.
- 'İcî, 'Adudullah ve'd-dîn 'Abdurrahmân b. Ahmed. *'Akâidü'l-'Adudiyeye*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1317.
- İsâmüddîn, Ebû İshâk İbrâhîm el-İsferâyînî. *Hâşiyetü'l-'İsâm 'alâ şerhi's-Sa'd 'ale'l-'Akâ'idi'n-Nesefiyye (Şurûh ve'l-havâşiyü'l-'akâidi'n-Nesefiyye içinde)*. Thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1434.
- İsferâyînî, Ebu'l-Muzaffer. *et-Tabsîr fi'd-dîn ve temyîzü'l-fırkati'n-nâciyeti ani'l-fıraki'l-hâlikîn*. Thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. 2. Bs. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni ilm-i kelâm*. Ankara: Ankara Okulu yayınları, 2013.
- Kâdî Abdülcebbâr. *Fazlü'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*. Thk. Fuâd Seyyid. Tunus: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1393/1974.
- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik-Mâtürîdîlik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu yayınları, 2013.
- Karataş, Cafer. "Mezhep ve İsim Mezhep-İsim Münasebeti ve Ehl-i Sünnet Topluğuna Verilen İsimlere Dair Bir Değerlendirme". *Marife* 5/3 (K 2015).
- Kazanç, Fethi Kerim. *el-Cüveynî'de Klasik Kelâm Tartışmaları -Akâidetü'n-Nizâmiyye Örneği*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.
- Kestelî, Muslihüddin Mustafa. *Hâşiyetü'l-Kestelî 'alâ Şerhi'l-'Akâid*. 1 Cilt. İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2014.
- Kırşehrî, Muhammed b. Velî. *Kitâbü'z-Zübde fî ilmi'l-keâm*. İstanbul Köprüllü Yazma Eser Kütüphanesi. Mehmed Asım Bey Koleksiyonu. nr: 254.
- Koloğlu, Orhan Ş. "Osmanlı Kelam Geleneği Çerçevesinde Molla Fenârî, *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu Bildirileri*. Bursa, 4-6 Aralık 2009. ed. Tevfik Yücedoğru, Orhan Ş. Koloğlu, U. Murat Kılavuz, Kadir Gömbeyaz. (Bursa: 2010)
- Kutlu, Sönmez. *Selefilîğin Fikrî Arka Planı -İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*. 4. Bs. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Lâmişî, Ebû's-Senâ Mahmud b. Zeyd. *et-Temhîd li kavâidi't-Tevhîd*. Thk. Abdulmecid Türkî. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1995.
- Macit, Nadim. *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*. Erzurum: İhtar Yayıncılık, 1995.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd*. Thk. Fethullah Huleyf. İstanbul: Dârü'l-Câmiâti Mısriyye, 1979.

- Mehmet Vehbi Efendi. *Akâid-i hayriyye tercümesi*. İstanbul: Ahmet Kâmil Matbaası, 1340.
- Mercânî, Ebu'l-Hasan Şihâbuddîn. *Hâşiyetü şerhi'l-'Akâidi'l-Adudiyye*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1317.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Bahru'l-Kelâm*. Thk. Veliyyuddin Muhammed Salih Ferfur. Şam: Mektebetü Dârü'l-Ferfur, 2000.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *et-Temhîd fî usûli'd-dîn*. Thk. Muhammed Abdurrahman eş-Şâğûl. Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Turâs, 2006.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tabşıratu'l-edille fî usûli'd-dîn*. Thk. Muhammed el-Enver Hâmid İsâ. Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, el-Cezîretü li'n-Neşr ve't-Tevz'i', 2011.
- Özler, Mevlüt. *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*. İstanbul: Nun Yayıncılık, 1996.
- Öztürk, Yunus. "Şerh ve Otorite İlişkisi: XVII. Yüzyıla Ait Bir Şerhin Analizi", *Milel ve Nihal*, 14/1 (2017).
- Pezdevî, Ebu'l-Yüsr Muhammed. *Usûlü'd-dîn*. Thk. Hans Peter Linss. 1 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Turâs, 2003.
- Ramazan Efendî b. Muhammed. *Şerhu Ramazan Efendî 'alâ Şerhi'l-'Akâid*. 2. Bs. Çenberlitaş (İstanbul): Şirket-i Sâhide-i Osmâniyye, 1320.
- Râzî, Abdillâh Muhammed b. 'Ömer Fahreddîn. *er-Riyâzü'l-mûnika fî ârâi ehli'l-'ilm*. Thk. Es'ad Cum'a. Tunus: Külliyyetü'l-âdâb ve'l-ulûmi'l-insâniyye bi'l-Kayrevân, Merkezü'n-neşri'l-câmiî, 2004.
- Râzî, Abdillâh Muhammed b. 'Ömer Fahreddîn. *Münâzarâtu Fahri'd-dîn er-Râzî fî bilâdi mâ verâü'n-nehr*. Thk. Fethullah Huleyf. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, ts.
- Sâbûnî, Nüreddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr. *Kitâbü'l-Bidâye mine'l-kifâye fî'l-hidâye fî usûli'd-dîn*. Thk. Fethullah Huleyf. İskenderiyye: Dârü'l-Marife, 1969.
- Sâlimî, Ebû şekûr. *et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd*. Thk. Ömür Türkmen. Ankara-Beyrut: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.
- Semerkindî, Ebu'l-Kâsım el-Hakîm. *Sevâdü'l-A'zam*. Trc. Talha Alp. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2014.
- Semerkindî, Muhammed b. Eşref el-Hüseyni Şemseddin. *es-Sahâifu'l-ilâhiyye*. Thk. Ahmed Abdurrahman eş-Şerîf. Riyad: y.y., ts.
- Serbestzâde, Ahmed Hamdi, *İlm-i Kelâm'dan Akâ'id-i Adudiyye Şerhi Celâl Tercemesi*, Serâsî Matbaası, Trabzon 1310-11.

- Seyyid Bey. *Usûlü Fıkıh Derslerinden İrâde, Kazâ ve Kader*. İstanbul: Kader Matbaası, 1338.
- Sönmez Kutlu. *Selefilîğin Fikrî Arka Planı -İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*. 4. Bs. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. Thk. Emir Ali Mehna ve Ali Hasan Faur. 3. Bs, 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Marife, 1993.
- Tahâvî, Ebü Ca'fer. *'Akâdetü't-Tahâviyye beyânü akîdeti Ehli's-Sünneti ve'l-Cemâ'a*. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1995.
- Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa. *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-sıyâde fî mev-zûâtî'l-ulûm*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- Teftâzânî, Mes'ud b. 'Ömer b. 'Abdullah Sa'deddin. *Şerhu'l-Makâsîd*. Thk. İbrahim Şemseddin. 3 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- Uludağ, Süleyman. Giriş. *Şerhu'l-Akâid*, 7. Bs. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
- Veliyyüddin, Cârullah Muhammed. *Hâşiyetü Veliyyiddîn 'alâ hâşiyeti İsam 'alâ şerhi's -Sa'd 'ale'l-'Akâ'idi'n-Nesefiyye (Şurûh ve'l-havâşiyü'l-akâidi'n-Nesefiyye içinde)*. Thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. 5 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2013.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ehl-i Sünnet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Zaylabidin Acimamatov. "Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen Eleştiriler". *Dinî Araştırmalar* 8/24 (2006): 169-178.
- Zebîdî, Ebu'l-Abbâs Zeynüddîn. *et-Tecrîdü's-Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. Trc. Kâmil Miras. 4. Bs. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1978.
- Zebîdî, Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ. *İthâfu's-sâdeti'l-müttakîn bi şerhi İhyâi 'Ulûmi'd-Dîn*. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 1994.
- Zebîdî, Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, Kuveyt: Dârü'l-Hidâye, ts.